

Настоящото издание е резултат от проведената на 2 юни 2021 г. онлайн научна конференция в рамките на проекта „София – Скопие: всекидневие и празничност по време на пандемия“, който се осъществи с подкрепата на Столична община, финансиран по Столична програма „Култура“. То се явява своеобразно продължение на публикувания през 2019 г. сборник „София – Скопие: културни модели и миграции“.

Интересът към част от социокултурните изменения, възникнали вследствие на появата на COVID-19, отново обедини изследователи от България и Република Северна Македония. В статиите са предложени различни гледни точки и анализи на случващото се в двете държави. През призмата на етнологията и културната антропология авторите се съсредоточават върху динамичността на ситуацията и промяната във всекидневието, навиците и празничността на хората. Текстовете съдържат примери за начините, по които отделните личности, групи и общности посрещат кризата, както и за прилаганите от тях стратегии за нейното преодоляване.

978-619-7313-18-5

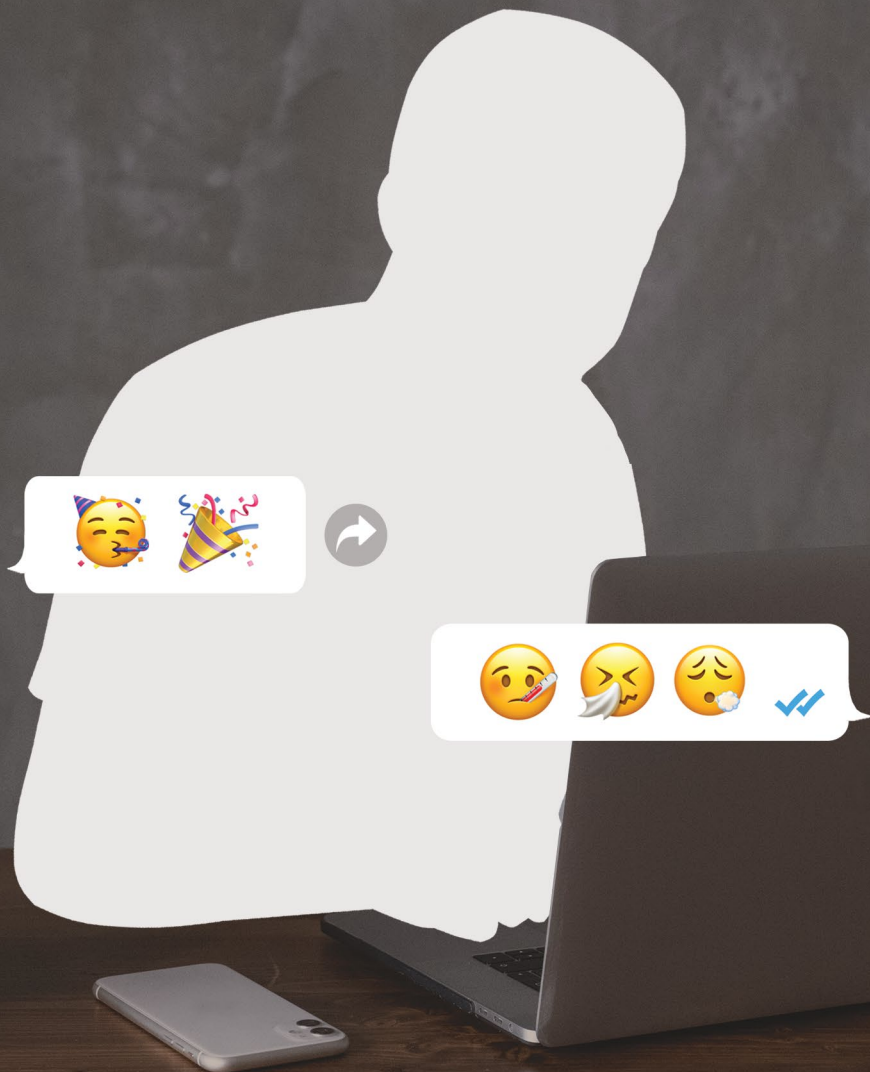

epoBe

СОФИЯ – СКОПИЕ: ВСЕКИДНЕВИЕ И ПРАЗНИЧНОСТ ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ

СОФИЯ – СКОПИЕ:

Всекидневие и празничност по време на пандемия

СОФИЯ – СКОПИЕ:

Всекидневие и празничност по време на пандемия

издателство

ерове

София, 2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Съставителите / Някои черти на всекидневието и празничността по време на пандемия.....	9
Стамен Кънев / Аспекти на всекидневието по време на пандемията от Covid-19.....	15
Петя Банкова / Виртуалната трапеза: споделени празници и делници от двете страни на Ламанша.....	46
Марина Яниславова / От кухнята на семейния бизнес. Заведенията за хранене в условия на пандемията от COVID-19....	64
Мирјана П. Мирчевска / Антропологија на образованието во време на пандемија – се снајдовме ли (нај)добро?.....	87
Виктор Трајановски / Влијанието на пандемијата врз (не) одржливоста на традицијата - Посмртниот обред кај муслиманите во Охрид пред и по пандемијата.....	115
Маја Доновски Лукаревска / Антропологија на културниот туризам во време на пандемија.....	132
Цветана Манова, Ния Спасова / Обичајт Сурова в Пернишко по време на пандемия.....	150
Анелия Милушева / Маска с шевица. Защитната маска за лице срещу Covid-19 като моден аксесоар, сувенир или знак за етническа принадлежност.....	167
Инес Црвенковска Ристеска / Приказни од болничката соба: корона пандемијата низ примери.....	185
Петя В. Димитрова / Всекидневие в COVID-19 отделението: гледната точка на двама медици.....	203

София – Скопие: всекидневие и празничност по време на пандемия

© Стамен Кънев, Петя Банкова, Марина Яниславова, Мирјана П. Мирчевска, Виктор Трајановски, Маја Доновски Лукаревска, Цветана Манова, Ния Спасова, Анелия Милушева, Инес Црвенковска Ристеска, Петя В. Димитрова, автори, 2021

© Стамен Кънев, Марина Яниславова, съставители, 2021

© Виктория Видевска, художествено оформление, 2021

© Академично етноложко сдружение, 2021

© Издателство Ерове, 2021

ISBN 978-619-7313-18-5

CONTENTS

Editors / Some Characteristics of Everyday Life and Festivities during a Pandemic.....	9
Stamen Kanev / Aspects of Everyday Life during the Covid-19 Pandemic	15
Petya Bankova / The Virtual Table: Shared Holidays and Workdays on both Sides of the English Channel.....	46
Marina Yanislavova / Straight from the Cook's Mouth: Family Restaurants during the COVID-19 Pandemic.....	64
Mirjana P. Mirchevska / Anthropology of Education During the Pandemic – Did We Do Our Best?.....	87
Viktor Trajanovski / The Impact of the Pandemic on the (Un) Sustainability of Tradition - The Posthumous Ritual of the Muslims in Ohrid Before and After the Pandemic.....	115
Maja Donovski Lukarevska / Anthropology of Cultural Tourism during a Pandemic.....	132
Tsvetana Manova, Niya Spasova / The Tradition of Surva in Pernik Region during the Pandemic.....	150
Aneliya Milusheva / Mask with Traditional Embroidery Design. Protective Face Mask against Covid-19 as a Fashion Accessory, Souvenir or a Sign of Ethnicity.....	167
Ines Tsrvenkovska Risteska / Tales from the Hospital Room: the Covid-19 Pandemic through Examples.....	185
Petya V. Dimitrova / Everyday Life in the COVID-19 Hospital Ward: the First-Person Perspective of Two Medics.....	203

Някои черти на всекидневието и празничността по време на пандемия

Историята помни големи епидемии. Те са по-редки бедствия от другите необичайни явления. Ретроспективният поглед показва, че възникват в зависимост от условията, създадени от хората и природата. Силно заразните болести се появяват в случаи на ниска хигиена и здравна култура, при войни или след природни катаклизми.

Епидемиите променят нормалния ритъм на живот и отношенията между хората. В периода 14. – 18. в. Европа е обхваната от чумна епидемия – „Черната смърт“. Летописите пазят оскъдна информация за развоя ѝ на Балканския полуостров. Добре са описани обаче практиките в западноевропейските пристанища, особено италианските. Прилага се строг контрол на влизащите кораби, а в случай на неподчинение те се изгарят. Обособява се помещение за карантина, в което пристигащите от Ориента остават 40 дни. Предполага се, че този период е установен по аналогия с времето на Христовото страдание. Вземат се и по-драстични мерки – болните са зазиждани в домовете им.

При своите многобройни експедиции из българските земи от средата на 19. в. насам етнографите и фолклористите записват народните представи за болестите и множество обичаи, които се практикуват по време на епидемии. Те се възприемат като невидими женски свръхестествени същества, живеещи накрай света. Отношението към болестите е внимателно – наричат ги с ласкателни имена, като леличката, горска майка, Баба Шарка и др. Обичай е да се взимат „профилактични“ мерки срещу появилите се в съседни села за-

болявания. За предпазване хората се ограждат, като къщата се затваря рано вечер и не се пускат гости. Също така се практикува заораване на селището и землището, запалване на нов огън, провиране през дреха или под корени на вековни дървета, например бук, и редица други обичаи. Личната хигиена в бита се изразява в редовно измиване на ръцете и лицето. При тържествени случаи това става до самата трапеза, като младите поднасят на по-старите копанка, върху която им поливат, а след това им подават и кърпа за избърсване.

Краткият преглед дотук показва, че върлуването на епидемии по хората и по животните е период на извънредно положение. Световната здравна организация определи ситуацията с вируса SARS-CoV-2 като пандемия. Правителствата на редица държави обявиха и изпълняват множество мерки срещу заразата. Физическата изолация, дистанцията и карантината са познати на нашите прадеди. Съвременният човек обаче има друг ритъм на живот.

Темата на настоящия сборник най-общо е посветена на социокултурните измерения на пандемията от Covid-19. Погледът към съвременните процеси е характерен за етнологията. Читателят има възможност да се запознае с резултатите от изследванията както на утвърдени учени, така и на млади изследователи. Като съставители решихме да организираме десетте статии в няколко тематични полета: всекидневната култура по време на пандемия, традицията в условията на извънредно положение и социално-медицинските измерения в болничните отделения. Текстовете отразяват и анализират културните и социалните последици върху организацията на индивидуалния и колективния живот в съвременен контекст.

Първите статии са посветени на промените в рутината вследствие от обявените противоепидемични мерки. Ста-

тията на **Стамен Кънев** разглежда индивидуалните навици като възможни житейски стратегии за преодоляване на кризата. Изследването е базирано на онлайн анкетно проучване и теренни наблюдения предимно в София. Към темата за хранителните и кулинарни практики в условията на кризата от COVID-19 кризата насочват следващите две авторки. **Петя Банкова** анализира примери от няколко религиозни празници в София, Бирмингам и Париж, като сравнява начините на празнуване. Тя подчертава ролята на социалните мрежи и електронните медии по отношение на споделянето и съпреживяването на отделните компоненти на празничната култура на индивидуално и колективно ниво. **Марина Яниславова** изследва семейните заведения в София и извежда специфични тактики за справяне с трудностите. В текста се акцентира върху отделни неформални, но установени практики и различни форми на взаимопомощ. Също така отделя внимание на някои социални връзки и прояви на съпротива, използвани във времена на криза. **Мирјана П. Мирчевска** посочва част от проблемите в образованието, възникнали в резултат на противоепидемичните мерки. Чрез примери за влиянието на пандемията в основното и средното образование в Скопие авторката анализира емпирични данни за предприетите от държавата ограничения и реакциите на учители и родители спрямо тях.

Някои изследователи съсредоточават работата си върху традицията и нейните съвременни проявления. **Виктор Трајановски** анализира влиянието на пандемията върху погребалните обреди. Той използва случаи от мюсюлманските среди в Охрид, за да покаже как противоепидемичните мерки повлияват на многовековни традиции. **Маја До-**

новски Лукаревска се фокусира върху културния туризъм и по-специално проблемите около провеждането на традиционната за Република Северна Македония сватба в планинското с. Галичник. Наблюденията и изводите ѝ показват стратегиите на местната общност за преодоляване на кризата, която се отразява върху икономическото им положение заради намалената посещаемост на културните събития през 2020 г. **Цветана Манова** и **Ния Спасова** представят организацията и провеждането на Сурва в Пернишко в контекста на пандемията. Авторките акцентират върху желанието на участниците да поддържат жива традицията въпреки опита от страна на властите да възпрепятстват провеждането на фестивала и да ограничат масовите събирания. Промените в дрескода също не остават незабелязани от **Анелия Милушева**. Тя представя маската за лице, като обособява две нейни специфични проявления – на медицинска необходимост и на моден аксесоар.

Пандемията от COVID-19 се появява и като проблем от областта на социалната медицина. По тази причина някои автори са насочили вниманието си към затрудненията в здравеопазването. **Инес Ристеска** разглежда наративи на хоспитализирани в Covid отделение в Скопие. **Петя Димитрова** представя истории от работното място на двама медици в условия на постоянна спешност. Представя своя анализ на ключови проблеми, свързани с лечение на болни от коронавирус у нас.

Вярваме, че кръгът от засегнатите теми ще допринесе за разбирането на нашата съвременност в условия на пандемия от COVID-19. Надяваме се сборникът да допринесе във вече оформилата се научна дискусия за сложните и многостранни социокултурни процеси, които наблюдаваме.

Смятаме, че погледът на изследователи от България и Република Северна Македония представлява интерес както за академичните среди, така и за по-широк кръг читатели. Представените тук теренни материали и анализи допълват проучванията по темата до този момент и предполагат бъдещи изследователски търсения.

От съставителите

**Аспекти на всекидневието по време на пандемията
от Covid-19**
Стамен Кънев

Aspects of Everyday Life during the Covid-19 Pandemic
Stamen Kanev

***Abstract:** This paper discusses some specific aspects of the immediate impact of the Covid-19 pandemic on everyday life. The ethnographic data for the study was collected mainly from citizens of Sofia. The study focuses on the individual experience and reflection, provoked by the current situation.*

The results of an online survey were used. The aim is not to generalize and come to final conclusions. The dynamics of time and the nature of the research do not allow for the linking of a few dozen stories with the ‚bigger picture‘ in the country, the Balkan region or the world.

The study of everyday life allows us to get into the depth of the problem. Our daily habits and behavior are not only indicative of individual life strategies, but are also a marker of societal development. The following paper highlights some basic changes in habits and behavior, home and leisure time and notes tentative conclusions.

***Keywords:** Covid-19 Pandemic, Everyday Life, Online Methods in Ethnography, Traditional Beliefs.*

„Здравето е състояние на пълно физическо, психическо и социално благополучие, а не просто отсъствие на болест или недъг.“¹

Въведение

Цитатът от Конституцията на Световната здравна организация (СЗО) определя значението на доброто здравно състояние на човека. То се разбира като право на всеки да живее в щастие, хармонични отношения с околните и сигурност в средата, която обитава. През последните десетилетия, както пише Петър Цонов, концепцията за здравето очертава тенденцията медицината и обществото постоянно да се придвижват от стария фокус, посветен върху болестите и лечението им, към нов фокус за насърчаване на воденето на здравословен начин на живот. Това лежи в основата на съвременната политика на СЗО (Цонов 2015: 272). Все повече хора решават да последват тази идея, като прибегват до укрепване на силите си чрез физически упражнения, благоприятни хранителни диети и много други способности за покачване на жизнения стандарт.

Субективните възприятия, като благополучие, безопасност, приятелство, имат съществено значение за чувството за пълноценност на отделния човек. Около тях се изгражда порядъкът, който насочва ежедневието ни. Според канадския психолог Джордан Питърсън „правилният баланс между ред и хаос е това, което създава усещането за смислен и сполучлив (авт. ред.) живот. Повече ред и той става скучен.

¹ Определението за здраве е залегнало като първи принцип в Конституцията на Световната здравна организация. https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (25.09.2021).

Повече хаос и имаме усещането, че е неуправляем“ („Капитал“ 2020: 1).

Пандемията² от Covid-19 дойде изведнъж. Никой не беше подготвен. Наложените противоепидемични мерки оказват безпрецедентно влияние върху всекидневните дейности и организацията ни днес. Докато завършвам тази статия в ранната есен на 2021 г., продължаваме да изживяваме кризата.³ Тя е многостранна и засяга всеки аспект от живота – личен, обществен, икономически, образователен, здравен и т.н. Част от социалните измерения се изразяват, но далеч не се изчерпват в промяната на начина на общуване помежду ни, реорганизацията на работното място и вършенето на работа изобщо, ограниченията във възможностите за придвижване и пътуване и редица други аспекти, които се пре-

² Произходът на думата „пандемия“ е от старогръцки и означава „все-народен, принадлежащ на целия народ“. В научната литература се приема за „форма на епидемичния процес, при която има необикновено високо надвишаване на обичайната заболяемост и съществува епидемиологична връзка по време, място и пътища на разпространение между отделните епидемии в различните страни и/или континенти“ (Стефанов 2003: 108). Въпреки това няма ясни критерии за обявяването на пандемия. Крайното решение се взема от СЗО и е „особено чувствително и предвид факта, че предизвиква глобална паника, която пречи на опитите за повишаване на информираността сред хората“ (Какво е пандемия... 2020).

³ Значението на термина „криза“ зависи от гледната точка и жизнения контекст на преживяването, т.е. дефиницията зависи от конкретната ситуация (Кръстанов 2020: 356). Едно от определенията за криза е „ситуация, с която се сблъсква отделен човек, група или общност, когато обичайните дейности не са в състояние да помогнат за изхода от нея и стресът се причинява от неочаквана промяна“ (Al-Dahash & Kulatunga 2016: 1193).

обърнаха заради новата опасност.⁴ Руският политолог Андрей Абрамов описва ситуацията чрез метафора: „светът се оказва като рицар на кръстопът: невъзможно е да се върне назад, нерешителен е да продължи напред, а на страничния камък нищо не е написано“ (Абрамов 2020: 4). Без ясна посока и план за действие се оказахме в положението на „новото нормално“, когато всекидневните ни навици са предопределени от нормите на извънредното положение, свързано с пандемията от Covid-19. Словосъчетанието „новото нормално“⁵ се появи в общественото пространство и почти без проблем се наложи както в разговорната реч, така и сред академичната общност, въпреки някои възражения (Додов 2020, Асопуе 2020). Властите по целия свят продължават да издават заповеди, правилници и закони с цел оказване въздействие върху рутинните ни действия, с които бяхме свикнали да живеем до началото на 2020 г.

4 Една от първите емисии новини, която съобщава за новия коронавирус, е излъчена на 20.01.2020 г. Репортерите определят вируса като нова опасност. За повече информация последвайте връзката: <https://youtu.be/4WPOmIgJGH0?t=1958> (25.09.2021 г.).

5 „Новото нормално“ е израз, който определя състоянието на икономиката, обществото и други аспекти от живота, които се различават от ситуацията, която е съществувала преди началото на кризата. Терминът е използван във връзка с Първата световна война, атентатите от 11/9 (2001 г.) в САЩ, финансовата криза от 2007 – 2008, последиците от световната рецесия 2008 – 2012, пандемията от Covid-19 и други събития.

Повече информация – Origin of ,the new normal as a freestanding phrase <<https://english.stackexchange.com/questions/215012/origin-of-the-new-normal-as-a-freestanding-phrase>> (26.09.2021 г.).

Теоретична рамка и методология на изследването

Въз основа на утвърдените през последните 30 г. онлайн методи в областта на етнологията, настоящата статия изследва някои черти на непосредственото въздействие на пандемията от Covid-19 върху всекидневния живот. Материалите на проучването са събрани предимно от жители на гр. София. В центъра е поставен човекът, неговите преживявания и разсъждения върху ситуацията. Тази гледна точка позволява пандемията да се разгледа не само като събитие от т. нар. „голяма/държавна история“, а като част от „социалната история“. Целта е да представя аспекти от всекидневния живот, които до известна степен обуславят поведението и навиците, организирането на домашната среда и прекарването на свободното време на различни общности, които тук са представени чрез половите, възрастовите и социално-икономическите си характеристики. Използвам резултатите от онлайн анкетно проучване. Стремешът не е към обобщаващи и категорични изводи. Динамичността на времето и характера на изследването не позволяват отъждествяването на няколко десетки истории с „цялата картина“ в страната, региона или света. Статията очертава някои основни промени и отбелязва предварителни изводи.

След въвеждането на правилата и съветите за дистанция при общуването, намаляването на социалния кръг, затварянето на читалните на библиотеките и архивите и т.н. етнологите трябваше бързо да се приспособим. На мнозина се наложи да включат в изследванията си използването на интернет. Всъщност етнографската методология познава виртуалното пространство още от началото на 90-те години на миналия век. Тогава най-вече западните етнологи и антрополози го

определят като перспективно изследователско поле, където учените от социалните и хуманитарните науки могат да правят количествени и качествени проучвания (Markham 2005: 793 – 820).

Началото на 2020 г., което е белязано с въвеждането на противоепидемичните мерки, насочи огромна част от етнологите в страната и по света да приложат виртуалните методи в изследванията си. Сред най-използваните е онлайн анкетното проучване за определен период от време, което е доказало ефикасността си. Ще си позволя да направя кратък преглед на някои от тези проучванията през последната година и половина, проведени от етнологи и психолози. Смятам, че така любопитният читател ще придобие по-ясна представа за мащабите, които отваря пред нас, изследователите, този подход. Още повече, че аз прилагам именно него в настоящата статия. Чрез него за кратко се достига до голям брой респонденти, от които се събира значителна и качествена информация.

Едно от първите български етнологички интернет проучвания в условията на пандемия е на Радина Илиева. Тя публикува анкетата си още на 25 март 2020 г.⁶ Тя решава да приспособи някои аспекти от теренната си работа към онлайн изследване и прилага метода на анкетирането. Целта ѝ е „събиране на по-голямо количество данни от значителен брой респонденти, които обаче запазват характера на качествена информация“, достъпна само чрез интервюиране (Илиева). Тоест в условията на извънредно положение, когато изследо-

⁶ Изразявам благодарността си към Радина Илиева, която ми предостави статията си „Дигитални възможности за изследване на детството по време на физическа дистанция“, предадена за печат.

вателят няма достъп до обекта на своите проучвания, виртуалното събиране на теренни етнографски материали е не само единственият възможен метод, но дори е равнопоставено на класическото теренно интервю.

Сред първите български етнологи, прибягнали до онлайн анкетно проучване в условията на извънредното положение, са Ивайло Марков и Десислава Пилева. В проучването си „Пространствена мобилност и семейно-родствени отношения в условия на пандемия от Covid-19“ те се концентрират върху пътуванията и миграционните процеси. Фокусират се върху периода 5 април – 5 юни 2020 г., когато „в България в сила беше извънредното положение и действията значително ограничаващи мобилността и миграцията мерки“. Разделяйки анкетата на две основни части, те се стремят да проследят „какви трансформации настъпват след въвеждане на противоепидемичните мерки“ (Марков, Пилева 2021: 64).

Психолозите също са сред първите учени от социалните науки, които провеждат онлайн анкетни проучвания. В изследването си „Covid-19: Психични ефекти и индивидуални стратегии за преодоляване на негативни преживявания“ Елица Христова прилага „метода на отзовалите се“. Анкетата ѝ се състои от 11 въпроса и е активна в периода март – април 2020 г. Попълнилите я са 468 души (192-ма мъже – 41%, и 276 жени – 59%) (Христова 2021: 9). Резултатите потвърждават предположението, че пандемията и ефектите от нея (нарастваща безработица, спад в доходите, фалити на малки фирми и т.н.) се отразяват негативно на психичното здраве на хората и пораждат негативни нагласи (Христова 2021: 13 – 14).

Убедих се в положителните възможности, които предоставя този подход в сегашната обстановка, макар че има и осно-

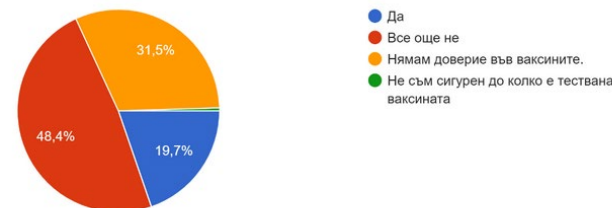
вателни критики към него.⁷ На 13 април 2021 г. публикувахме онлайн анкетно проучване на платформата Google Forms (Гугъл Формуляри). За разпространяването му използвахме имейли, социалната мрежа Фейсбук и приложенията за незабавни съобщения, като Messenger (Месинджър), Viber (Вайбър) и др. То е съставено от 49 въпроса: 38 от затворен тип, 7 от полузатворен (с възможност за отворен отговор в секция „друго“, ако изброените възможности не съвпадат с индивидуалния случай) и 4 от отворен тип (за етническа и религиозна принадлежност, за трудовата заетост към момента на попълване на анкетата и описание на прекарването на свободното време). За улеснение въпросите могат да се обособят в 5 широкообхватни теми: обща информация за анкетирания, поведение и навици, общуване с роднини и близки, лични и семейни празници, работа и доходи. Тези мотиви в допитването отразяват стремежа на авторите на анкетата⁸ да съберат количествени данни, които са добра отправна точка за бъдещи изследвания по темата. Онлайн анкетата беше разпространена и на македонски език, но сравнението на резултатите ще е обект на анализ в следваща публикация. В пе-

7 „Когато се подходи по този начин, анкетата се попълва от лица, които са истински заинтересовани от темата, което, от една страна, е позитив. Те могат силно да наклонят везните в една или в друга посока и поради това да се стигне до силно изкривяване на реалните стойности на изследваните признаци. При прилагането на метода на отзовалите се, трябва да се знае, че информацията няма представителен характер и не може да бъде използвана за генерализации, обобщения и констатации“ (Ченгелова 2019: 59).

8 По съставянето на въпросите и структурата на анкетата работиха Стамен Кънев, Марина Яниславова, Анелия Овнарска и Петя Димитрова. Научният консултант на проекта доц. д-р Джени Маджаров даде ценни съвети и препоръки преди публикуването на анкетата.

риода 13 април – 21 юни взеха участие 213 човека, от които 159 жени (74,6%) 54 мъже (25,4%). Настоящото местоживее на 135 души (63%) (към момента на попълване) е в гр. София, 36 (16,9%) – в областен град, 18 (8,5%) – в друг град, 17 (8%) – извън България и 7 (3,3%) – в село. Голяма част от анкетираните са с висше образование – 178 (83,6), 34 (16%) имат средно образование и 1 (0,5%) е с основно образование. Според възрастта участниците се разпределят по следните групи: 19 – 29 годишните са 91 (42,7%), 30 – 39 г.: 68 души (31,9%), 40 – 49 г.: 30 човека (14,1%), 50 – 59 г.: 16 отговорили (7,5%), 60 – 69 г.: 7 попълнили (3,3%) и 1 човек е над 70 г. Етническа принадлежност са посочили 184 души, като над 90% посочват българска, но има също и турци и руснаци. Мнозинството изповядва православно християнство. Към момента на попълване на анкетата 104 човека (48,8%) са сигурни, че не са преболедували Covid-19, 62-ма (29,1) посочват, че са изкарали вируса „сравнително леко и вкъщи“, а 46 (21,6%) не могат да преценят. На следващия въпрос: „Ваксинирахте ли се срещу Covid-19?“ най-малко хора – 42-ма (19,7%) са отговорили положително, а съвкупността от другите три възможни отговора посочва броя на неваксинираните – 171 души (79,9%).

12. Ваксинирахте ли се срещу Covid-19?
213 отговора

Всекидневието като понятие⁹

Понятието е едно от ключовите в етнографията, фолклористиката, социологията, културната антропология и останалите социални и хуманитарни науки. Описвано е в биографии, спомени, пътеписи и съчинения от древни времена. Днес е подлагано на всевъзможни маркетингови изследвания, които да насочат нашите желания и мечти. На пръв поглед представата за него е най-очевидната, която първо ни идва наум, но в същото време то е обвито в известна загадъчност поради своята всеобхватност. За целите на настоящето проучване ще изложим само малка част от научните идеи, които са разпространени в българската и световната етнологията, антропологията и философията.¹⁰

В електронния Речник на българския език на Института за български език към БАН е записано, че **всекидневие** е „обичаен, привичен и повтарящ се всеки ден начин на живот, който запълва времето на едно общество или един човек“.¹¹

Някои западни изследователи приемат, че терминът се появява през 19. в. вследствие на влиянието на капитализма и индустриализацията върху човешкото съществуване и възприятия (Felski 2000: 78). Според френския философ Ги Де-

9 Целта на настоящата статия предполага да се отдели внимание на определението за всекидневието. Ще се спра само на някои категории, които са част от рутинните дейности, но далеч не ги изчерпват.

10 За по изчерпателен преглед на концептуализациите на всекидневието през различните периоди виж: **Caughey, J. 1989.** *The Ethnography of Everyday Life: Theories and Methods for American Culture Studies.* In: *American Quarterly*, Vol 34. 1989. № 3. 222-243; **Grahame, P. 1998.** *Ethnography, Institutions, and the Problematic of the Everyday World.* In: *Human Studies.* Vol. 21. 1998. № 4. 347-350.

11 Речник на българския език. < <https://ibl.bas.bg/rbc/> >. (01.10.2021).

бор всекидневието е „мярката на всички неща: както за осъществяването, така и за неосъществяването човешки отношения, за използване на изживяното време, за експериментиране“.
Друг френски философ и социолог, Анри Лефевр твърди, че то е „разположено на пресечната точка между две системи на повторение – цикличната, която доминира в природата (нощ – ден, раждане – умирање, смяната на сезоните, и т.н.), и линейната – процесите, които наричаме рационални (повтарящи се жестове на работа и потребление)“ (Osborne 1995: 192, 196).

В периода на държавен социализъм в българската етнография, следвайки примера преди всичко на съветската школа, започва да се търси концепция за всекидневния живот. Утвърждава се думата „бит“, която произхожда от глагола „съм“ и означава „съществуване“, „живеене“. В първия том от тритомната „Етнография на България“ Веселин Хаджиниколов пояснява, че „проблемите на бита остават все още дискуссионни. Главната причина се крие във факта, че в различните езици този социален феномен носи твърде разнообразни наименования, а в нашия, руския и други славянски езици с него се обозначава сложен и разнообразен комплекс от явления, които се отнасят до различни сфери от жизнената дейност на човека“ (Хаджиниколов 1980: 41 – 42). В социалистическите страни се провеждат и публикуват малко изследвания на реалната всекидневна култура, които се провеждат от етнографи, социолози и историци. Те се основават на марксистката идеология и трябва да отбележат развитието на „социалистическия начин на живот“ и формирането на „новите социалистически личности“ (Рот 2001: 9).

През последното десетилетие на 20. в. и в началото на новото хилядолетие в родната етнология темата за всекидневието започва да се утвърждава. Както отбелязва Клаус Рот: „слабият интерес към всекидневната култура на социалистическата епоха се намира в остър контраст с извънредната актуалност на темата и нейната значимост за формирането на постсоциалистическите политически, икономически, законови и социо-културни структури“ (Рот 2001: 12).

В днешно време интересът към културата на всекидневието придобива широки перспективи и търси нови проблемни полета. Те се обособяват в различни научни дисциплини и могат да се обобщят като всекидневно съзнание и поведение, начин на живот на социалните и на етническите маргинални общности (емигранти, социални аутсайдери и др.), поведение към екстремални обстоятелства (войни, революция, терор), символика и символизация на всекидневния живот и т.н. (Янкова 2009: 15).

Българските народни представи за болестта¹²

За болестите в българската традиционна култура са написани много статии, студии и книги. Дори изброяването им е непосилна задача за рамките на настоящата статия. Все пак мисля за уместно да направя обзор на народните вярвания и практики, свързани с болестите, защото така се очер-

12 Подзаглавието е вдъхновено от студията на проф. д.м.н. Минчо Георгиев в сборника от 1989 г. Етнографски проблеми на народната духовна култура на Издателството на БАН. Проф. д.м.н. Георгиев е пионер в развитието на медицинската антропология в България. Според него тя „*обобщава целия човешки опит за страданието – за палеонтологията и археологията на болестите в Античността до днешните етнографски изследвания на медицинските системи*“ (Георгиев 2007: 47)

тават моделите, които са дълбоко заложени в нашето общество.¹³ Те не предопределят спазването на мерките днес или бъдещия изход от пандемията, но определят една част от опита на нашите предци, който е свързан с преодоляване на кризисни ситуации. От него можем да вземем поуки, които да ни помогнат да разберем ситуацията днес. И както отбелязва проф. Минчо Георгиев: „в условията на недовлетворени досега и недовлетворими в безкрайната перспектива на недостижимото пълно познание за света... традиционната медицина има гарантирано присъствие върху полюса на доверието. С други думи, традиционната медицина е вечен остров на надеждата в безбрежния океан на страданието, locus spei за изпадналия в смъртна опасност болник“ (Георгиев 1992: 13).

Епидемиите съпътстват живота на човека от незапомнени времена. Болестите и изцелението са важен елемент от митологичните и религиозните представи на хората от древността до днес. Те участват в опозицията здраве – болест, която се съотнася с опозицията добро – зло, живот – смърт и заемат централно място във възприемането на света (Мичева 2020: 26). Сякаш от дистанцията на времето Димитър Маринов потвърждава тези думи: „най-важната част от народното вярване съставляват болестите. Те пълнят цялото вярване, всичките обреди и религиозните обичаи“ (Маринов 2003: 280).

В българските етнографски архивни материали от 19. и началото на 20. в. се откриват достатъчно сведения, че неди-

13 В онлайн статията си „Българска народна медицина“ проф. Минчо Георгиев изяснява понятието народна медицина и дава примери за медицинските знания и някои от основните обичаи сред българите от традиционния период. За повече информация: <https://balgarskaetnografia.com/svetogled/narodna-medicina/balgarska-narodna-meditsina.html> (30.09.2021).

ференцираните зли сили се възприемат, от една страна, като природни явления и стихии. От друга, те се олицетворяват в различни същества или предмети, а от трета, могат да бъдат с неясна форма. Вярвало се е, че болестите са „невидими духове, които могат да се материализират“ и обитават горите, водите и въздуха (Георгиев 1989: 99). Други поверия твърдят, че болестите са невидими женски свръхестествени същества, които живеят „на край свят“, в пепелища, под високи дървета, храсталаци и тръни.¹⁴ За да бъдат умилоствени епидемичните болести, се раздават кравайчета мед или се оставят пред вратата (Георгиева 2013: 265 – 266;). От записките на Маринов разбираме, че „болестите са два рода – едните се наричат редня, т. е. епидемия, прилепчиви са и много опустошителни, а другите не са редня“ (Маринов 2003: 281). Съществува и схващането, че болестите се делят на женски – тежки и мъжки – безобидни (Георгиев 2013: 38). Причина за боледуването е проникването в тялото на човека на чужда зла сила вследствие на нарушени забрани, грях, магии, неволно попадане на „лошо място“ по „лошо време“ (преди първи петли), когато болестите са най-опасни (Георгиев 2013: 97).

Видният български етнограф Христо Вакарелски пише, че „въз основа на външни наблюдения може да се приеме, че списъкът на болестите дори при непълни проучвания надминава числото 150“, защото „народът нарича болести и отделните им симптоми: огън (температура), кашлица, повръща-

¹⁴ Представата, че болестите са свръхестествени същества, които причиняват злополучие на хората, е общочовешка. В своя фундаментален труд „Златна клонка“ известният английски етнолог и фолклорист Джейм Фрейзър прави синтез на обичаите и практиките при епидемии в различни общности и култури по света. (Фрейзър 1984: 666 – 694).

не, главоболие, бодеж и др. Затова и диагностиката е лесна: всеки симптом говори за себе си. Когато има повече симптоми – болестите са повече и при всяка се прилага отделно лекарство“ (Вакарелски 1974: 515). Освен чрез признаците си болестите се означава и с имената на увредените органи – бъбреци, гърло, сърце и т.н. Например „имам бъбреци“ е обичаен израз със смисъла „болят ме бъбреците“ (Георгиев 2007: 193).

Болестното състояние не е естествено за човека. Затова всеки се стреми да остане здрав и колкото се може по-дълго трудоспособен. Това важи с особена сила за традиционното общество, когато не са съществували болнични и отпуски. Смяя да твърдя, превенцията от болестите е част от ежедневието на хората от традиционния период. Вакарелски съвсем ясно отбелязва: „профилактиката е в тясна зависимост от представата за произхода на болестите, като им се зачитат празници, угажда им се с ястия, в жилищните помещения се кадят тамян или разни билки, спазва се диета – абсолютно или по-продължително въздържане от някоя храна“ и други практики за предпазване (Вакарелски 1974: 516). Етнографът продължава, че хората сменят потните си дрехи, обличат се топло и избягват студени места и течение – все действия, които предприемаме днес и ние. Допускаме ги за ясни и прости, но те са вкоренени във възприятията ни и най-същественото – прибягваме до тях като стратегия за избягване на разболяването (иначе казано – изпадането в кризисна ситуация). Ако приемем, че описанието на Вакарелски може да се отнесе към всекидневието, то болестите са част от него – идеята за тях е залегнала в постоянната защита, практикувана ежедневно (или почти ежедневно).

Аспекти на всекидневието по време на пандемията от Covid-19.

От десетилетия вече имаме възможност да ползваме достиженията на научната медицина и редица от народните медицински практики не са част от живота на много хора. Въпреки това все още не е измислена панацеята и хората продължават да страдат от различни болести.

Едва ли има някой, който да оспори, че човечеството не беше подготвено за епидемията от коронавируса SARS-CoV-2, която прерасна в своеобразна пандемия. Но според мен, здравните специалисти успяха бързо да реагират и да опознаят болестта и начините, по които тя се разпространява сред хората¹⁵. Вече „всяко дете знае“, че начинът на заразяване с Covid-19 в човешкото общество е основно аерогенен: въздушно – капков при вдишване на аерозолни капки, отделяни от болен или носител, както и със заразен от причинителя прах¹⁶. Това се случва при пребиваване заедно с извора на зараза, но е възможно и при отсъствието му в затворени помещения (в дома, офиса, кораби, хотелски комплекси, заведения, спортни зали, аудитории, магазини, транспортни средства, и др.), посредством въздушен аерозол, съдържащ вируси. Инфектиране произтича и при близко общува-

15 За целите на настоящата статия условно приемам следващите определения от областта на медицината и психологията. Не съм специалист в тези области и не ангажирам никого с тях.

16 **Аерогенно** предаване се осъществява, когато „капкови ядра, прахови частици или излющвания от кожния епидермис, съдържащи микроорганизми, се пренесат от въздушните течения и могат да бъдат вдишани от възприемчив пациент в рамките на една и съща стая или на по-голямо разстояние от пациента източник, в зависимост от условията на околната среда. Необходима е специална вентилация, за да се предотврати предаването по аерогенен път“ (Unahalekhaka).

не на разстояние 1 – 2 м, с хора отделящи вируса на открити пространства, особено когато се събират на групи. Контактното инфициране¹⁷ се осъществява при замърсяване с вируса на COVID-19 на лигавици на очи, уста и нос от заразени повърхности. Причинителят издържа продължително време (от порядъка на дни) върху повърхности, което ги прави епидемиологично опасни (Константинов 2019: 18). Всички тези научно доказани факти предполагат налагането на специфични ограничителни разпространяването на болестта мерки. Въведените възпиращи правила, за да са ефективни, са всеобхватни и засягат не просто отделни рутинни дейности, а цялото всекидневие.

Масутан Моджади, специалистка по комуникациите в Южноафриканската федерация за психично здраве, отбелязва в медийно интервю, че „пандемията принуди човечеството да се приспособи към различен начин на живот, което предизвика голям стрес¹⁸, оказващ силно въздействие не само върху хората с вече съществуващи психически заболявания, но и върху цялото население“ (Cleary 2020). От вече цитираното изследване на Елица Христова става ясно, че „психичните преживявания на хората в извънредната епидемична ситуация се проявяват в появата на: чувство за несигурност и неувереност (38%), страх и проблеми със съня

17 **Инфициране** е „попадане на възбудител на инфекциозна болест в даден макроорганизъм или обект на околната среда“ (Стефанов 2003: 73).

18 **Стресът** е „състояние на напрежение на реактивността на организма, което възниква при определена степен на действие на фактор на средата и се проявява с т.нар. адаптационен синдром“ (Стефанов 2003: 140 – 141). Адаптацията е „действителното приспособяване на организма към изменящите се условия на обкръжаващата го среда, т.е. тогава, когато след определен период на въздействие реакцията към даден фактор завинаги изчезва“ (Стефанов 2003: 7)

(38,6 %), повишена тревожност (31%), депресия (25,6%), честта смяна на настроението (22,6). Значителна част от респондентите избягват да мислят и говорят за кризата, като се ангажират с конкретни неща, не гледат новини, не мислят за кризата“ (Христова 2021: 13). Тази тревожност, която е многолика, заедно с въведените от властите противоепидемични мерки, водят до промяна във всекидневието, навиците и заобикалящата ни среда.

Въз основа на проведената от мен и колегите ми онлайн анкета, ще направя обзор на някои от измененията, които настъпват в областта на поведението, домашната обстановка и свободното време. Макар че проучването е по-мощно и включва отбелязването на личните и семейните празници, трудовата заетост, общуването с близки и роднини и др., смятам, че посочените три стандарта в голяма степен отразяват някои от съществените промени във всекидневието на хората. Още повече че именно хигиенните навици са от първостепенно значение за развитието на обстановката днес, домашните условия все още са неизбежни и голяма част от офисите, заведенията и редица обществени места са слабо посетени, а употребяването на свободното време показва в голяма степен нагласите и прилаганите стратегии за преодоляване на кризата от хората.

Хигиенни навици

Хигиенните навици са сред първите, които човек приучава от ранна детска възраст. Те са дълбоко вкоренени във всекидневието на всеки, който иска да живее здравословно. Включват рутинни действия, които са свързани с измиване на ръцете и тялото, носене на чисти дрехи, предварителната обработка на храната, преди да се сготви, и др. Днес ние извършваме всичко това, без да се замислим особено. Етно-

ложното изследване на Виолета Коцева за хигиената на българите започва с това, че тези „практики и действия са част от ежедневието и често остават незабелязани поради прекалената си очевидност и повторимост. Те са „дреболии, които не оставят отпечатък във времето и пространството“. Промените в тях настъпват бавно“ (Коцева 2012: 5 – 6).

В българските народни практики хигиената е пряко свързана с представите за болестите и всяко действие има своето предназначение и смисъл. Измиването с вода от специално място (извори, до които има голямо дърво, високопланинските езера, светената вода и др.) се препоръчва като метод за лечение. „Болничави деца могат да се лекуват от каквато и да е болест, като биват окъпани в коритото заедно с кучето или котката“ (Василева 2016: 636). Разбира се, тези практики не изчерпват традиционните хигиенни ритуали и разбирания, които имат своите възрастови, полови и социокултурни измерения (Вакарелски 1974; Георгиев 2007, 2016; Коцева 2012 и др.), но те не са обект на анализ в настоящата статия.

Едно от заключенията на мащабно психологическо изследване в 50 държави, проведено в периода април – юни 2020 г. е, че „колкото повече човек изпитва страх от заразяване с Covid-19, толкова по-активно се ангажира с поведение на превенция (и обратното)“ (Коралов 2021: 143). Отговорите на въпроса от нашето онлайн анкетно проучване: „Въвеждането на противоепидемичните мерки доведе ли до промяна на личните Ви хигиенни навици?“, нееднозначно показват, че хората са променили хигиенните си навици в положителна посока. На предварително зададения от нас отговор на същия въпрос: „Да, започнах по-често да мия ръцете си и използвам лични предпазни средства (маска дезинфектант и др.), когато се налага“, са отговорили 143-ма души (67.1%). Дали това е в резултат от страх от заразяване, аз не

мога да твърдя. Но наличието на такава промяна показва, че тези хора са оценили хигиенните си навици преди това като недостатъчни, а може би и неефективни. Следващият най-предпочитан отговор е на противоположния полюс: 54-ма (25.4%) отбелязват, че не са променили хигиенните си навици, защото ги смятат за достатъчни в тази обстановка. Към тях можем да прибавим и тези, които са отбелязали, че не смятат за нужно използването на лични предпазни средства. Те са общо 7 човека (3.3%). Дали са безстрашни?! Но резултати са любопитни, защото изразяват самооценката на анкетирания. В случая мнозинството смята, че ситуацията, породена от Covid-19, е довела до значително подобряване на личните хигиенни навици. Това кореспондира с вече известното в научните среди, че самоанализирането и изграждането на самочувствие влияят положително върху решаването и излизането от критични ситуации (Yoo, Song 2021).

21. Въвеждането на противоепидемичните мерки доведе ли до промяна на личните Ви хигиенни навици?

211 отговора

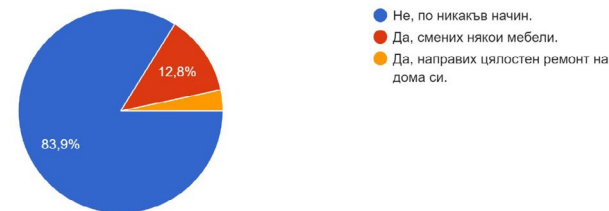

Промяна в домашната обстановка

След като с първата си заповед относно Covid-19 от 13 март 2020 г. министърът на здравеопазването преустанови провеждането на всякакви масови мероприятия в страната, въведе дистанционна форма на обучение и препоръча на работодателите да въведат дистанционна форма на работа,

масово хората останаха по домовете си¹⁹. Изведнъж, буквално за ден, обичайният ритъм на живот коренно се промени. Социалните мрежи, като Facebook и Instagram, където преобладаваха снимки от актуални пътешествия до всевъзможни дестинации, събирания с приятели и познати, а често и непознати, от ресторанти и нощни клубове, ненадейно се изпълниха с фотографии от жилището и на семейно пригответе гозби.

23. Ситуацията, породена от Covid-19, отрази ли се на обстановката във Вашия дом?
211 отговора

Хората започнаха да прекарват значителна част от времето си въщи. Домашният уют се превърна в всекидневие – едновременно работно място, училище, място за кратка почивка, близкото „магазинче“ за кафе и сандвич и т.н. А времето за придвижване в обществения транспорт или личния автомобил драстично намалено или изчезна. След известно време дойде ред на дълго отлаганите ремонти. Според анкетното ни проучване 34 души (16%) са направили промени в домашната обстановка. 27 от тях (12.7%) са сменили част от мебелите си, а 3.3% (7) са направили цялостен ремонт. Това отговаря на тенденциите и наблюденията на търговци и из-

19 Цялата заповед № РД-01-124 / 13.03.2020 г на Министъра на здравеопазването може да се види на сайта на МЗ. <<https://www.mh.government.bg/bg/novini/aktualno/zdravniyat-ministr-aktualizira-svoyata-zapoved-za-/>>. (07.10.2021)

следователи, че около 20% от хората прибягват до освежаване на жилищата си.

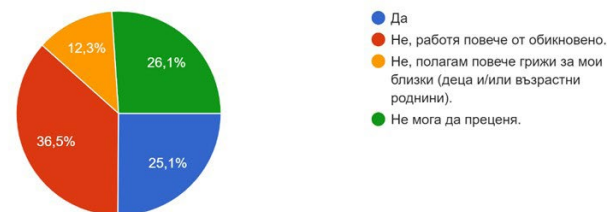
В интервю за сайта „Дневник“ през декември 2020 г. Никос Ифантидис, управител на „ИКЕА България“, споделя своя поглед върху потребителските навици след обявяването на пандемията и извънредното положение: „заедно с повишеното търсене на офис мебели и детско обзавеждане наблюдаваме интересна положителна тенденция в продажбата на кухненска мебел и аксесоари за готвене. В тези моменти на социална изолация явно хората преоткриват домашно пригответената храна и ценят все повече семейния уют и моментите около масата с най-близките“ (Димитрова 2020). Траян Халаджов, директор за България на веригата магазини за търговия на дребно със стоки за дома и строителни материали „Мосю Бриколаж“, допълва, че „нарастват покупките за „облагородяване“ на терасата – с повече зеленина, с декоративни елементи. Купуват се също повече бои, етажерки, дребни мебели, пердета, възглавнички: „неща, които да внасят уют“ (Димитрова 2021).

Свободно време

На въпроса в нашата анкета „Имате ли повече свободно време вследствие на въведените ограничения?“, респондентите са отговорили разнообразно и трудно може да се определи преобладаващата тенденция. Все пак най-значимият дял от тях или 78 души (36,6%) посочват, че „работят повече от обикновено“ и не усещат да разполагат със свободното си време. На срещуположния полюс са 52-ма (24.9%)²⁰. Именно на тях ще отдели следващите редове.

²⁰ 27 човека (12.7%) посочват, че полагат повече грижи за близките си (деца и/или възрастни роднини. 55 човека (25.8%) не могат да преценят.

28. Имате ли повече свободно време вследствие на въведените ограничения?
211 отговора

В изследването си Елица Христова посочва, че „в търсенето на решения за преодоляване на негативните си преживявания анкетираните се придържат към различни стратегии, сред които най-често прилаганата е разговор с близки и приятели (49.1%), занимание с разнообразни дейности (45.9%), четене на книги (29.5%), физически упражнения и спорт (27,6%), търсене на информация от различни източници, за да са наясно със ситуацията (16%)“ (Христова 2021: 13).

Тези отговори до голяма степен съвпадат и с отговорите на отворения въпрос в нашата анкета, когато молим респондентите, които са отговорили положително на предишния въпрос, да опишат накратко по какъв начин оползотворяват свободното си време. Най-общо могат да се групират в: „разходки и спортни активности“, „четене и развитие на хобитата“ „общуване с близки“ и „самоусъвършенстване“. Разбира се, това, е твърде относителна класификация. Има отговори, които могат да се отнесат и към трите групи или да се разглеждат самостоятелно: „Отделям повече време на хобитата си, стремя се да повишавам квалификацията си и доброволствам за неща, които намирам за важни“, „Спортувам, почивам си, чета книги, гледам филми, готвя домашна храна“, „Отделям повече време на хобитата си, разхождам се повече и имам повече време да оправям къщи.“, „Следя

информацията с разпространението на вируса у нас и по света, методите за лечение и видовете ваксини и слушам аудио книги“. Като имам предвид тези отговори, изразявам съгласието си с извода на Елица Христова, че хората прибягват до стратегии, които са насочени към „емоционална и инструментална подкрепа, ангажиране с разнообразни дейности, използване на алтернативни активности, за да не се фокусира вниманието върху ситуацията“ (Христова 2021: 13). Но това може и да е проблем. Според Методи Коралов след анализ на мащабно психологическо изследване, „хората, които се стремят изобщо да не мислят за ситуацията, е невъзможно да се предскаже какви поведения биха проявили, докато силното емоционално преживяване на страх се свързва с високи нива на поведенията, свързани с превенцията, така и на тези, свързани със запасяването и презапасяването“ (Коралов 2021: 143 – 144). Точно тук се показва противоречието, индивидуалността и субективността на всекидневните навици. Именно свободното време е умело използвано за преодоляване на кризата. Тогава хората успяват да преодолеят част от стреса и да имат усещането, че изпълняват обичайната си рутина. В същото време трябва да се съобразят с особена ситуацията, в която се намираме, и да предпазят другите. Решенията се взимат от всеки и са индикатор не за образованост, конспиративно мислене или особености на характера, а за нивото на обществото и за уменията да преодоляваме кризи заедно.

Някои предварителни изводи

Счита се, че културното развитие на човечеството преминава през три епидемиологични прехода в досегашната исто-

рия, които са умело обобщени от Минчо Георгиев в неговия „Увод в медицинската антропология“. На първо място е одомашняването на дивите животни и растения през неолита, което води до общо увеличаване на инфекциозните болести. След това подобряването на битовите условия, храненето, хигиената и развитието на общественото здравеопазване води до увеличаване на хроничните болести от началото на 20. в. първо в Европа и Северна Америка, а след това навсякъде по света. Накрая неясните все още културни последици от глобализацията се свят от края на 20. в., от една страна, и увеличаването на устойчиви към антибиотиците патогени, от друга, води до появата на нови болести, като HIV/AIDS и Ebola (Георгиев 2007: 67).

Още в началото на извънредното положение в медийното пространство се появи информация, че през „далечната“ 2015 г. самият Бил Гейтс в своя публична реч алармира за предстояща глобална криза, свързана със здравето на хората по целия свят. Всъщност през 1997 г. в посланието си по случай Световния ден на здравето Генералният директор на СЗО Хироши Накаджима казва следното: „Съществуват много причини за появата на нови болести и завръщането на заразни болести, за които досега сме мислили, че са под контрол. Сред тези причини са бързият растеж на международния въздушен транспорт и на големите градове с гъста населеност и недостатъчна хигиена на водоснабдяването и жилищата. Фактори от околната среда могат да доведат до експозицията на хората спрямо неизвестни досега болести. Така например, като унищожават девствени гори, човекът навлиза в изолирани дотогава поселения на животни и насекоми, където се крият големи рискове за болестна експозиция“ (Message from... 1997). Човешката активност и взаи-

модействието с околната среда влияят пряко не само върху здравето, но и на икономиката, образованието, културата, религиозните дейности, психологията на хората и много други. Пряко доказателство за това е заболяването от Covid-19 и обявената пандемия. Ситуацията доведе до различни негативни последици, като отслабване на социалните връзки между хората, увеличаване на разликата между бедни и богати, повишаване на случаите на домашно насилие, поставили пред изпитание и колапс здравеопазването в редица страни по света, и т.н.

Изследването на всекидневието позволява да вникнем в дълбочината на проблема. Настоящата статия със сигурност не изчерпва темата. Все пак предварителните резултати показват, че избухването на пандемията е нарушило установените практики и стратегии на хората за управление на ежедневието. Несигурността в утрешния ден, кризата в здравеопазването, лавините от разнопосочна информация в медиите, липсата на еднозначна политика от страна на държавните институции и т.н. според мен води до търсенето на стабилни основи, върху които човек да изгради всекидневието си. Това са различни дейности, като спортуване и хоби, търсене на нови знания и самоусъвършенстване. Поведението в тази ситуация показва не само индивидуалните стратегии за живот, но също така е белег за развитието на обществото.

Източници:

Литература:

Абрамов, А.В., Багдасарян В.Э., Бышок С.О. (и др.). 2020. Пандемия COVID-19: Конец привычного мира?. Във: Вестник Московского государственного областного университета (Электронный журнал). 2020. № 2. 3-83. < <https://vestnik-mgou.ru/en/Articles/Doc/1001> >. (29.09.2021).

Вакарелски, Х. 1974. Етнография на България. София: Наука и изкуство.

Василева, Д. 2016. Измиване – Изцеление. В: Георгиев, М. (съст.). Митология на човешкото тяло. Антропологичен речник. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Георгиев, М. 1989. Българските народни представи за болестта. В: Генчев, Ст. (съст.) Етнографски проблеми на народната духовна култура. София: Издателство на Българската академия на науките. 97 – 121.

Георгиев, М. 1992. Традиционната медицина (културно-типологични особености). В: Българска етнография. кн. 5-6. 3 – 18.

Георгиев, М. 2007. Увод в медицинската антропология. София: „ЕА-Плевен“.

Георгиев, М. 2013. Българска народна медицина. Енциклопедия. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.

Георгиева, И. 2013. Българска народна митология. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

Илиева, Р. Дигитални възможности за изследване на детството по време на физическа дистанция. В: Петрова, Б., Карамихова, М. (съст.). Градиво за изследване на детето, децата детството, Т. 3, Велико Търново: Фабер, под печат.

Константинов, Р. 2019. Механизъм на предаване при Covid-19 и управлението на епидемичния процес. В: Социална медицина. 3. 18-22.

Коралов, М. 2021. Преживявания, поведения и вярвания свързани с КОВИД-19. В: Джонев, С. (съст.). Българско списание за психология. 3. Доклади от IX международен конгрес по психология 2020. 138 – 146.

Коцева, В. 2012. „Честита баня!“. Етноложки поглед към хигиената на българите. София: „Раабе“.

Кръстанов, А. 2020. Бедствия и оцеляване. София: „Тита Консулт“.

Маринов, Д. 2003. Народна вяра. Т.1, ч.1. София: Издателство „Изток-Запад“.

Марков, И., Пилева, Д. 2021. Пространствена мобилност и семейно-родствени отношения в условията на пандемия от Covid-19. В: Баева, В., Илиева, А. (съст.). Етнология и епидемии. Социокултурни измерения на пандемията от Covid-19. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. 61 – 72.

Мичева, В. 2020. Християнски и архаични представи за болестите и изцелението в Бдинския сборник. В: Български език. 1. 26-42. <https://www.balgarskiezik.eu/1-2020/0_03_V-Mircheva.pdf>. (29.09.2021 г.).

Рот, К. 2001. „Народна култура“ – (социалистическа) „всекидневна култура“: един нежелан научен подход?. В: Българска етнология. кн. 2. 5 – 18.

Стефанов, Б. 2003. Терминологичен речник по хигиена и медицинска екология. Плевен: Издателски център ВМИ – Плевен“.

Фрейзър, Дж. 1984. Златната клонка. София: Издателство на „Отечествения фронт“.

Хаджиниколов, В. 1980. Битът в етнографското изследване. В: Етнография на България. Т. 1. София: Издателство на Българска академия на науките. 41 – 46.

Христова, Е. 2021. Covid-19: психични ефекти и индивидуални стратегии за преодоляване на негативни преживявания. В: Джонев, С. (съст.). Българско списание по психология. 4. Доклади от IX международен конгрес по психология 2020. 7 – 16.

Цонов, П. 2015. Медицинска антропология и социална медицина. В: Троева, Е. (съст.) Културна и медицинска антропология. Сборник в чест на проф. Минчо Георгиев. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. 271 – 274.

Ченгелова, Е. 2019. Методологически предизвикателства пред социологическата практика в ерата на интернет. В: Етически изследвания. Бр. 4. Кн. 2. 52 – 63. <<https://jesbg.files.wordpress.com/2019/12/echengelova-mppspvenin.pdf>>. (09.10.2021).

Янкова, В. 2009. Всекидневието като концепт. Във: Всекидневието: места, памет, езици. Велико Търново: „Фабер“. 7 – 22.

Al-Dahash, H. & Kulatunga, U. 2016. Understanding the Terminologies: Disaster, Crisis and Emergency. In: Chan, P.W. and Nelson, C. J. (Eds.). Proceedings of the 32nd Annual ARCOM Conference. The University of Manchester. Vol. 2. 1191 – 1200. <<https://www.researchgate.net/publication/320288179>>. (15.06.2020 г.).

Felski, R. 2000. Doing Time: Feminist Theory and Postmodern Culture. NYU Press, 2000. <<https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qfmhxg>>. (26.09.2021 г.).

Markham 2005. The Methods, Politics and Ethics of Representation in Online Ethnography. In: Denzin, N., Lincoln,

Y. (eds). Handbook of Qualitative Research. Thousand Oaks: Sage Publications. 793-820.

Message from the Director-General. World Healthy day 1997. <<https://www.who.int/docstore/world-health-day/en/documents1997/dg.pdf>>. (04.10.2021).

Osborne, P. 1995. The Politics of Time. Modernity and Avant-Garde. London: Verso.

Yoo, J.H., Song, E. 2021. Effects of Personal Hygiene Habits on Self-Efficacy for Preventing Infection, Infection-Preventing Hygiene Behaviors, and Product-Purchasing Behaviors. - In: Sustainability. 13. <<https://doi.org/10.3390/su13179483>>. (28.09.2021).

Интернет източници:

Георгиев, М. Българска народна медицина. <<https://balgarskaetnografia.com/svetogled/narodna-medicina/balgarska-narodna-meditina.html>>. (30.09.2021).

Димитрова, Т. 2020. Епидемията е време за... покупка на нови стоки за дома. <https://www.dnevnik.bg/biznes/2020/12/30/4156259_epidemiata_e_vreme_zapokupka_na_novi_stoki_za_doma/>. (07.10.2020).

Димитрова, Т. (2021). Ремонти по време на Covid: цените на строителните материали се устремиха нагоре. <https://www.dnevnik.bg/biznes/2021/07/05/4227215_remonti_po_vreme_na_covid_cen_ite_na_stroitelnite/>. (07.10.2021).

Додов, С. 2020. Пандемията и новото нормално.< <https://www.marginalia.bg/aktsent/pandemiyata-i-novoto-normalno/> >. (28.09.2021).

Какво е пандемия 2020. Какво е пандемия и кога се обявява? <<https://www.economy.bg/world/view/38002/Kakvo-e-pandemiya-i-koga-se-obyavyava->>. (04.10.2021).

Капитал. 2020. Между реда и хаоса. - В: в-к „Капитал“. Година XXVIII. бр. 51. 1. <https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/redakcionni_komentari/2020/12/24/41565_42_mejdu_reda_i_haosa/>. (26.09.2021).

Речник на българския език. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>>. (01.10.2021).

Христова, З. 2021. За децата и пандемията. Разговор с психоаналитика Орлин Тодоров. <https://toest.bg/orlin-todorov-interview/?fbclid=IwAR1Pit_OciCEZ8M8m7M38n6oC80yQ0r2NUojxo9dPCzklbme1G rcXyemShE>. (28.09.2021 г.).

Asonye, C. 2020. There's nothing new about the 'new normal'. Here's why. <<https://www.weforum.org/agenda/2020/06/theres-nothing-new-about-this-new-normal-heres-why/>>. (26.09.2021 г.).

Cleary, K. 2020. COVID-19: The pandemic's impact on mental health. <<https://www.spotlightnsp.co.za/2020/05/04/covid-19-the-pandemics-impact-on-mental-health/>>. (26.09.2021).

Origin of 'the new normal' as a freestanding phrase. <<https://english.stackexchange.com/questions/215012/origin-of-the-new-normal-as-a-freestanding-phrase>>. (26.09.2021 г.).

Стамен Кънев

Докторант

Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей към Българската академия на науките

София, 1000

Ул. „Московска“ 6А

stamen.kanev@iefem.bas.bg

Виртуалната трапеза: споделени празници и делници от двете страни на Ламанша

Петя Банкова

The Virtual Table: Shared Holidays and Workdays on both Sides of the English Channel

Petya Bankova

Abstract: *The pandemic coronavirus that causes Covid 19 affects all aspects of people's daily and festive lives. In this study the author presents her most recent research on some aspects of behavior, related to food and eating, citing examples of several religious holidays that took place in three European cities: Sofia, Birmingham and Paris. Based on the specific methods of ethnological research, a snapshot and comparison of the ways of celebration in the three nations is presented, which in turn helps to analyze the constants and variables in the stereotypical behavior of people caused by the pandemic. The author also emphasizes the role of social networks and electronic media in terms of sharing and empathizing individual components of the holiday culture at individual and institutional level.*

Keywords: *Pandemic Covid 19, Food, Fest, Media, Social Networks.*

В антропологичния прочит на теориите за бедствието повечето изследователи подчертават внезапното възникване, сравнително краткотрайното протичане и широкомащабното въздействие на бедствието, когато „някаква сила разрушава човешкия живот и груповите ресурси за оцеляване в много широк диапазон от проявления, достатъчни да нарушат нормалното поведение, да намагнитизират общественото внимание, да заплашат или разрушат моделите на групата или общността по отношение на сътрудничеството и контрола“ (Powell, et al. 1953: 177 – 178). Независимо дали се вписва съвсем точно в определенията и описанията на моделите на бедствието, холистичният подход към изследване на пандемията от Covid-19 безспорно би я определил като едно екстремно и същевременно продължаващо по време на въздействие мащабно разрушаващо живота и навиците на хората явление. Не случайно, търсейки сравнения в миналото, най-често пандемията е оприличавана на Втората световна война не само заради разрушителното въздействие върху икономиката и загубата на човешки живот, но най-вече заради прекъсването на нормалния начин на живот, недостигът на определени услуги, преобразуването на индустриите: това са всички явления, настъпили по време на Втората световна война, на които сме свидетели по време на разгръщането на настоящата криза в здравеопазването (Carbonaro, 2020). Достатъчно е само да надникнем в една от виртуалните поредици, в които са събрани свидетелствата на хората, засегнати от пандемията, за да разберем колко мащабна е разрушителната сила на бедствието.

„Когато казват, че умират само стари хора, аз полудявам. Един от онези старци, които починаха, беше баща ми. Казва-

ше се Джузепе Занинони, 72-годишен, който беше в отлично здраве до преди три седмици. Когато започна тази проклета епидемия, никога не съм мислила, че ще бъда сред онези деца, които плачат сами, заключени в къщите си, от загубата на родител. Но така е. Аз съм от Вал Сериана, провинция Бергамо, един от градовете, най-засегнати от COVID-19 в Италия. Животът ми и този на семейството ми се промени внезапно“ – така започва разказът на 31-годишната италианка Роберта Занинони, жителка на първия пострадал европейски град – Бергамо (Zaninoni, 2020).

Една от най-често повтарящите се метафори, с които учените описваха пандемията, беше „невидим враг“. Безспорно такива изрази деконструират рационалното мислене, когато човек се опитва да идентифицира причинността на дадено явление, подхранвайки конспиративните теории за нови биологични оръжия или тайни и неконтролируеми сили (Zoumpourlis et al. 2020: 3036).

Политиците използваша тези метафори, за да подсилят своите послания. „Ние сме във война“, заяви президентът Еманюел Макрон на 17 март 2020 г., обявявайки пълното затваряне на обществения и културния живот във Франция. Въведени и продължаващи в някои отношения до 19 май 2021 г. бяха ограничения на движението, транспорта, напускането на дома или достъпа до определени дейности, включително работа извън дома и др. За да се напусне домът, задължително беше попълване на удостоверение за пътуване. Излизания бяха разрешени, за да се отиде на работа, на медицински преглед, за да се окаже помощ на любим човек, за пазаруване, за да придружите детето си до училище, да се разхождате в близост до дома за един час (за разходка на домашни любимци например), да при-

съствате на съдебно или административно дело, да отидете на изпит или място за състезание. Пътуванията между регионите бяха забранени.

Великобритания беше в национален локдаун между края на март и юни 2020 г. По принцип всички несъществени търговски обекти бяха затворени и на хората беше наредено да останат вкъщи, като им беше позволено да напускат само за основни цели. От май 2020 г. законите бавно бяха облекчени. Хората имаха право да напускат дома си за отдых на открито от 13 май. На 1 юни ограничението за напускане на дома беше заменено с изискване да се прибират през нощта и на хората беше разрешено да се срещат навън в група максимум до шест души. Тези мерки бяха определени като „безпрецедентни след Втората световна война“ в прочувствената реч на премиер министъра Борис Джонсън (Boris Johnson: 17 Mars 2020).

„Това е бактериологична война. В началото всички го подценяваха. Вчерашният ден беше като бомба – с изявления на всички лидери по света. Усещането на хората и извънредните мерки носят големи поражения. Нито една държава не е приложила нито една мярка повече от нас, не е направила нещо, което не сме направили ние.“ Това заяви премиерът Бойко Борисов от парламентарната трибуна по време на обсъждането на предложението за въвеждане на извънредно положение в България (Инджова, 2020). Последвалите мерки, предприети от правителството, според мен се характеризираха преди всичко с непоследователност и противоречивост. Заповедите на министъра на здравеопазването, като тази, с която бяха забранени посещенията на паркове, градски градини, спортни и детски площадки и съоръжения на

открити и закрити обществени места, въвеждането на контролно пропускателни пунктове, както и забрана за лица до 60-годишна възраст да посещават хранителните магазини и аптеки във времето от 8.30 до 10.30 часа могат да бъдат качествени единствено и само като вредни. Допълнителните уточнения, въведени от Столична община, която отправи препоръки за тези, които ще се разхождат в парка, от сорта: „Не посещавайте парка, ако имате симптоми, като температура, кашлица, задух! Ако видите, че в парка има много хора, не влизайте! Не оставайте повече от 2 часа! Изхвърляйте отпадъците си в контейнерите извън парка! След прибиране от разходка измийте ръцете си и почистете дрехите!“, още повече подчертава неадекватната политика на местните власти.

Ограничения бяха наложени при тотална липса на обяснения и комуникация. Някои мерки оставаха категорично неясни, а други бяха частично отменяни, връщани и налагани отново. (Банкова 2021). През цялото време на пандемията, дори и в момента (септември 2021 г.) в страната липсват данни за прозрачно разходване на парите за здравеопазване, за информация относно протоколите за лечение на болестта в доболнична и болнична фаза, за ползата от ваксините и т.н.

Академичната общност в България също остана разединена по отношения на редица въпроси, които тревожеха обществото. Определени нейни представители, добили медийна популярност, а след това и получили представителност като политически фигури, яростно защитаваха тези, свързани с омаловажаване на ситуацията, представяха превратно научна информация и лансираха тези, разколебаващи населението в ползата от ваксиниране срещу Covid-19. Чест прави на други колеги, като проф. Радостина Александрова от Инсти-

тута по експериментална морфология, патология и антропология с музей – БАН, която представи и в последния провел се научен форум в Академията доклад на тема: „COVID-19 и ваксини, науката в отговор на предизвикателствата“, в който подробно, научно аргументирано и нагледно представи актуална картина на пандемията. (Александрова 2021). Лично аз не мога да си представя, че учен може да остане безразличен към настоящата ситуация – от научна, гражданска или лична позиция, според мен сме длъжни да представим своето обосновано мнение по темата. Независимо от тематичното поле, в което обичайно се развиват нашите научни търсения, подобна ситуация не може да не се отрази както на изследователските ни походи и техники, така и на акцентите, които поставяме при изследване на проблеми от съществено значение за индивида и обществото в европейски и световен контекст. Затова приветствам и системните и целенасочени усилия на организаторите д-р Марина Яниславова от Академично етнологичко сдружение – Софийски университет „Св. Кл. Охридски“; проф. д-р Миряна Мирчевска от Институт за етнология и антропология на Природно-математически факултет – Скопје, доц. д-р Джени Маджаров от катедра „Етнология и Културна антропология“ на СУ „Св. Климент Охридски“ и специално на Стамен Кънев, докторант в Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, на научната конференция „Всекидневие и празничност по време на пандемия“, които създадоха необходимата организация и атмосфера за споделяне, дискутиране и обмен на идеи и информация по най-болезнената тема в момента.

В настоящето изследване избрах да представя три примера, отнасящи се до три европейски града (Париж, Бирмингам и София), чието развитие имах възможността да наблюдавам лично в контекста на пандемията от Covid-19 в първите ме-

сеци от нейното развитие. Към тях приложих емпиричната рамка на проучването, която включи полуструктурирани интервюта по метода на Computer-assisted web interviewing; методът на включеното наблюдение; електронен пресклипинг и контент анализ на публикации от националния и регионалния печат (български, британски и френски медии) по темата; аудиовизуални презентации на елементи от празничността, споделени в социалните мрежи; репрезентативен подбор на част от семейните и религиозни празници.

Първият корпус от информация, който избрах да включа в своя анализ, е свързан с отбелязването на религиозни празници в храмовете и молитвените домове.

Напълно приемам мнението, че когато са изправени пред несигурност и несгоди, хората са склонни да използват религията за утеха и обяснение на случващото се (Bentzen, 2020). Хронологически първият голям религиозен празник, който съвпадна с началото на пандемията, беше Великден, който се отбеляза в католическия свят на 12 април 2020 г., а в православния – на 19 април с.г.

Ватиканската служба за литургични тържества на папата трябваше бързо да реорганизира начина, по който Велики четвъртък, Разпети петък, Великденското бдение и Великденската неделна литургия се отбелязаха през първата година от пандемията. Папа Франциск обяви, че ще проведе службите без физическо присъствие на вярващите, като ги насърчи да се присъединят към него духовно чрез медиите. „Радиото, телевизията и интернет ще позволят на папата да бъде близо до онези, които не могат да участват в литургиите на този уникален Великденски тридуум“, бе съобщено официално от Ватикан. (Vatican News: 8 April 2020).

В Париж Великденската литургия в петък, 10 април, беше отменена поради ограниченията за социална и физическа дистанция, наложени по време на пандемията. Все пак се проведе малка церемония на комитета. „Това е много специална церемония, която приключва в Нотр Дам дьо Пари, защото се провежда в затворени условия и следователно в много малки групи. Около монсеньор Аупетит, парижкия архиепископ, има най-много дузина хора, като актьора Филип Торетон или цигуларя Рено Капусон. В Париж, където затварянето е в своята четвърта седмица, „не можем да празнуваме с тълпата, с хората, когато точно Църквата означава „събрание“. Не можем да се съберем заедно. Месите, които ще отслужим през тази свята седмица, ще бъдат с няколко свещеници, не повече, и хората ще могат да ни следят или по радиото, или по телевизията“ – казва в свое обръщение към вярващите монсеньор Мишел Аупетит (Le Parisien 10 Avril 2020).

Отбелязването на Възкресение Христово в България през 2020 г. също претърпя промяна, наложена от борбата с пандемията. По препоръка на Светия синод църковните служби се провеждаха на открито, но беше запазено и служението в храма, като свещениците и миряните бяха задължени да носят маски. Иконите, които вярващите целуват, трябваше да бъдат дезинфекцирани. Софиянци в преобладаващата си част останаха по домовете си на Великден. Пред патриаршеската катедрала „Св. Александър Невски“ се събраха хора, които спазваха дистанция и носеха маски, предаваха в своите репортажи медиите. Около храма имаше засилено полицейско присъствие и заграждения, които също държаха хората на разстояние. Причастието беше давано с една лъжичка,

но на ограничен брой хора. „От Светото причастие никой не може да се зарази. Може да се зарази човек от човека. Затова трябва да се спазват всички изисквания в храма и там да се спазва дистанция“ – заяви митрополит Климент, говорител на БПЦ (Цицелков 2020).

Привеждам пример и с още един значим религиозен празник – Рамазан Байрям, в Бирмингам, тъй като в града мюсюлманската общност е втората по численост, а празникът се отбелязва на 24 май (предхождан от едномесечния пост, започнал на 24 април), което съвпадна по време с обявения локдаун. По време на свещения месец Рамадан мюсюлманите в Обединеното кралство обикновено започват деня, като се събуждат рано и се събират в местната джамия или на открито място за байрамските сутрешни молитви. Хората се обличат в най-хубавите си дрехи и могат да украсят домовете си със светлини и други декорации. Празникът е радостен повод с фокус върху семейството, а някои мюсюлмански общности организират събития, предлагащи различни семейни дейности. В някои градове на Великобритания, като Лондон и Бирмингам, тези събития обикновено привличат хиляди хора. Така например в Small Heath park (в един от кварталите на града) по традиция всяка година се събират над 60 000 поклонници в деня на Eid-ul-Fitr (Рамазан байрама). Но пандемията наложи нов дневен ред и Мюсюлманският съвет на Великобритания препоръча всички джамии да преустановят общите събирания. Британската ислямска медицинска асоциация, представляваща мюсюлмански медицински и здравни специалисти, които обединяват знания за общностите, както и медицински опит, заяви, че е „опасно и вредно да продължаваме да работим както обикновено, или

дори със значителни корекции“. Религиозните лидери проявиха изключителна съобразителност и гъвкавост по отношение на съветите, които даваха на вярващите. Така например беше адаптиран закат, практиката, която е свързана с благотворителността и е един от основните принципи на Исляма. Обикновено в Бирмингам 90% от вярващите даряват кеш парични средства, които занасят лично в джамията по време на молитвите. Тъй като джамиите останаха затворени, а възрастните британци не са склонни да извършват онлайн парични преводи, беше препоръчано да предадат даренията си в джамията чрез пощенската кутия, където оперативен екип може да я вземе. Това се правеше като част от ежедневните им разходки или, ако те минават случайно покрай джамията (Bentley 2020).

Не мога да не цитирам едно от посланията, свързани с отбелязване на празника, отправено от Градския съвет на Бирмингам, което демонстрира, от една страна, отношението на институциите към празника, а от друга – отношенията между хората, членове на общността. „По време на този труден период ние осъзнаваме и подкрепяме огромните усилия на джамиите в Бирмингам и в цялата страна, които са използвали най-добре технологиите, за да гарантират информирането на конгрегациите и ние приветстваме използването на цифрови платформи, като Skype, WhatsApp, Zoom, Google Duo, Face Time, Viber alongside, стационарен телефон, за да можете да поддържате връзка и да споделяте тържества с любими хора. Много от нашите джамии излъчват молитви и осигуряват духовна подкрепа и насоки от разстояние.“ (Birmingham City Consul 2020).

Вероятно една от положителните промени, предизвикани от пандемията, е все по-широкото навлизане на информационните и комуникационни технологии в ежедневието на хората. Те облекчиха не само работата от дома, която стана обичайна форма на професионална ангажираност, но повлияха значително и на образованието на децата по целия свят.

Обикновените човешки дейности и най-вече общуването, трябваше да бъдат радикално променени както в пространствено отношение, така и във времево. Домът измести обичайните места, които ангажират индивида с различни активности: той се превърна едновременно в работно място, семейно и частно пространство, училище, детска стая, пространство за отпих, пространство сред природата, публично пространство. От дома посредством технологиите ние се свързвахме с роднини, приятели, колеги. Социалните пространства се сливат в едно единствено място – дома. В това конвергентно социално пространство изпитвахме трудности да организираме ежедневието си чрез разделяне на времето по рутинен начин на малки части, всяка от които да е посветена на специфични дейности. В корона вирусната криза домът се превърна в *surge-local* пространство, в което се осъществяваше ежедневието. (Fuchs, 2020: 379).

Неизбежно това се отрази и върху формите на празнуване, които добиха все по-отчетливи виртуални характеристики. Така например в Париж децата бяха насърчавани да участват във виртуалното търсене на великденски яйца. Националната библиотека на Франция предложи на децата да търсят лакомства в своята цифрова картотека; игровата платформа Roblox създаде 49 индивидуални и колективни игри, които

можеха да донесат специални награди на участниците. Дори автомобилният гигант „Порше“ се включи в тази инициатива, като „скри“ 24 яйца в своята сграда Porsche Experience Center и предложи виртуалното им „откриване“, чийто победител можеше да спечели безплатен курс по шофиране. (Postollec, 2020).

Великденските яйца се оказаха „непобедима“ традиция и в България. Семейство Мочевци създаде приложение за виртуално чуване с яйца, за да даде възможност на хората, разделени заради пандемията, да се забавляват въпреки физическата изолация. Така се появи безплатното приложение „Чук-пук“ в „Гугъл плей“ (Калчев 2020).

В навечерието на Великден моя съученичка от Френската гимназия в София (Р. Ч., 56-годишна, омъжена с две деца, живееща и работеща в Париж), създаде във фейсбук затворена поверителна група под надслов „Кой какво наготви днес“. Поканата, която отпраща към нас, пръснатите по цял свят приятели, гласеше: „Затворени къщи, с надуты глави от кошмарните новини, все пак трябва да се храним, а това може дори и да е забавно! Какво наготвихте днес или какво си поръчахте от интернет, няма значение...“. Признавам, че първоначално бях малко скептична към този „кулинарен експозиционизъм“, но в последствие (групата наброява вече 68 членове) се оказа, че това е платформа за споделяне на новини, впечатления, полезни съвети, снимки, спомени, разкази, които определено ни бяха необходими в дните на строга изолация.

Виртуалният празник постепенно навлезе в нашето ежедневието. Споделяхме снимки от украсения дом за Коледа или за Великден, приготвихме едно и също ястие и организирах-

ме виртуални вечери, заедно декорирахме своите сладкиши, организирахме вечери на игрите. Благодарение на щедростта на нашите приятели от Западна Европа гледахме безплатно незабравимите спектакли, като „Фантомът на операта“, „Котките“ и „Хамилтън“, концертът на „Пинк Флойд“, балетът „Лешникотрошачката“ и много други.

Моите приятели мюсюлмани от Бирмингам ни „почерпиха“ с вълшебните си ястия, които приготвяха традиционно за Рамазан Байрама. Eid ul-Fitr, или „сладкият байрам“, както те го наричат, празник, който е свързан с приготвянето на голямо разнообразие от сладки ястия. Във Великобритания съставът на празничното меню до голяма степен зависи от културния произход на семейството. Закуската Eid ul-Fitr може да включва чиста хурма, сладка паста и пудинг от фурми с произход от Южна и Централна Азия. Мюсюлманите от северноафриканските страни могат да ядат лаасида, марокански пудинг, състоящ се предимно от кускус, масло и мед.

Моята приятелка от Бирмингам, Анжела, (48-годишна мюсюлманка, разведена с четири дъщери), която за празника успя да се прибере в родния си дом на о-в Мавриций, ми изпрати кратки видеа, съдържащи приготвянето на biryani (бирияни). Името произлиза от персийската дума *beruān*, което означава „пържен“ или „печен“. Ястието се приготвя в стоманен съд, наречен *deg*. Традиционната рецепта включва: ориз (обикновено сорт „басмати“), приготвен с подправки, като карамфил, смачкани шушулки кардамон, канела, анасон, шафран и кимион, слага се и месо или риба, яйца или зеленчуци.

Това, което вероятно най-много липсваше на повечето от нас, беше физическият контакт, прегръдката, човешкият до-

пир. Още в началото на пандемията изследователите на човешкото поведение констатираха тази промяна в присъщите форми на човешко общуване независимо от конкретния културен контекст: при формалните срещи изчезна ръкостискането, а при неформалните – прегръдката. (Mondada et al. 2020). При французите, за които прегръдката е толкова естествена, колкото и дишането, се изработиха цял комплекс от заместващи жестове, които да запълнят празнотата от популярната френска целувка при среща на открито място. Невъзможността да виждаме поради една или друга причина своите близки, още повече намали възможността за нормални, обичайни социални взаимодействия. Положението е още по-тежко за определени уязвими групи, като възрастни хора и хронично болни, които бяха буквално обречени на изолация и самота. Френските психолози и психотерапевти веднага отбелязаха тази смяна на ценностите, която изправи човечеството пред нова парадигма. Пандемията в някои развити демократични западни общества изведе на преден план общественото здраве и солидарността (общото съгласие по отношение на даденостите) пред индивидуалните потребности. В отбелязването на празниците този конфликт беше особено силен: от една страна, медии и институции апелираха към солидарност, а от друга – изобилстваха констатации за нарушени индивидуални права и свободи. В България особено силно се чувстваше липсата на консенсус относно противоепидемичните мерки, вероятно поради пълното negliжиране на философския принцип, че свободата не се изразява толкова в това да имаш права, а да имаш задължения.

И тук според мен за нас етнолозите се отварят безгранични изследователски пространства и предизвикателства – от

проучване на културните стереотипи и тяхната промяна по време на пандемията, до анализ и прогнозиране на евентуални начини за справяне с нарушените модели на всекидневно общуване. За мен е безспорно, че научният обмен и диалог по тези теми трябва да продължи, и проектът „София – Скопие: всекидневие и празничност по време на пандемия“ е една смела стъпка в тази насока.

Литература:

Банкова, П. 2021. Пандемията от Ковид 19 в България: фази на бедствието. – В: Карамихова, М. и П. Банкова (съст.) Динамика на социалното пространство. Велико Търново: Фабер (под печат)

Bentzen, J. 2020. In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic. – In: CEPR Discussion Papers 14824, C.E.P.R. Discussion Papers. <https://www.economics.ku.dk/research/corona/Bentzen_religiosity_covid.pdf>. (24. 06. 2021).

Birmingham City Consul 2020. Guidance for Ramadan and Eid 2020 during COVID-19. <file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Temp/Ramadan_and_Eid_Guidance_20.04.20__002_.pdf>. (26. 06. 2021).

Fuchs, Ch. 2020. Everyday Life and Everyday Communication in Coronavirus Capitalism. – In: TripleC: Communication, Capitalism & Critique, Vol. 18 (1), 375-399.

Mondada, L., Bänninger, J., Bouaouina, S. A., Camus, L., Gauthier, G., Hänggi, P., Koda, M., Svensson, H., and B. S. Tekin. 2020. Human sociality in the times of the Covid-19 pandemic: A systematic examination of change in greetings. – Journal of Sociolinguistics, Vol. 10. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7536989/>> (последна дата на ползване - 29. 06. 2021)

Powell, J., Rayner, J. and J. E. Finesinger. 1953. Responses to Disaster in American Cultural Groups. – In: Symposium on Stress. Washington: Army Medical Service Graduate School, 174-194.

Zoumpourlis, V., Goulielmaki, M., S. Baliou and D. Spandidos. 2020. The COVID-19 pandemic as a scientific and social challenge in the 21st century. – In: Molecular Medicine reports N 22: 3035-3048 <file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Temp/mmr_22_4_3035_PDF.pdf> (последна дата на ползване - 21. 06. 2021).

Интернет източници:

Александрова, Р. 2021. COVID-19 и ваксини, науката в отговор на предизвикателствата. – БАН <https://www.bas.bg/?p=35635>. (14.09.2021).

Инджова, Л. 2020. България в извънредно положение за 1 месец. – Новините на Nova. <<https://nova.bg/news/view/2020/03/13/281109/%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%B2-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D1%8A%D0%BD%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B7%D0%B0-1-%D0%BC%D0%B5%D1%81%D0%B5%D1%86/>> (21.06.2021).

Калчев, Д. 2020. Българи създадоха виртуално приложение за чуване с яйца. – Новините на Nova.

<https://nova.bg/news/view/2020/04/16/285222/%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8-%D1%81%D1%8A%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D1%85%D0%B0-%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%82-%D1%83%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%>

D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B7%D0%B0-%D1%87%D1%83%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D1%81-%D1%8F%D0%B9%D1%86%D0%B0-%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BE/>. (29.06.2021).

Указания за ползване на парковете за времето на пандемия от Covid-19. <<https://sofia.plays.bg/courses/view/1305>>. (21.06.2021).

Цицелков, Б. 2020. Светият Синод призова вярващите да останат по домовете си. – Новините на Nova. <<https://nova.bg/news/view/2020/03/30/283292/%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B7%D0%B0-%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B4%D0%B5%D0%BD-%D1%89%D0%B5-%D0%B1%D1%8A%D0%B4%D0%B0%D1%82-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4-%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B5-%D1%89%D0%B5-%D1%81%D0%B5-%D0%B8%D0%B7%D0%BB%D1%8A%D1%87%D0%B2%D0%B0%D1%82-%D0%BE%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%BD/>>>. (24.06.2021).

Bentley, D. 2020. Zakat 2020 – How to calculate it and give to charity during Ramadan lockdown. In: Birmingham Live. <<https://www.birminghammail.co.uk/news/midlands-news/zakat-2020-how-calculate-give-18185814>>. (26. 06. 2021).

Boris Johnson: 17 Mars 2020 Prime Minister's statement on coronavirus (COVID-19): 17 March 2020. <<https://www.gov.uk/government/speeches/pm-statement-on-coronavirus-17-march-2020>>. (21.06.2021).

Carbonaro, J. 2020. Can we compare the COVID-19 pandemic to a world war? CGTN Europe. <<https://newseu.cgtn.com/>

[news/2020-05-08/Can-we-compare-the-COVID-19-pandemic-to-a-world-war--Qhw25I9Fe/index.html](https://www.cgtn.com/news/2020-05-08/Can-we-compare-the-COVID-19-pandemic-to-a-world-war--Qhw25I9Fe/index.html)>. (21.06.2021).

Celebrating a Unique Easter with Pope Francis during Covid-19. Vatican News. 2020. <<https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2020-04/celebrating-a-unique-easter-with-pope-francis-during-covid-19.html>>. (24.06.2021).

Coronavirus et Vendredi saint: prières dans Notre-Dame vide, près d'un an après l'incendie. Le Parisien. 10 Avril 2020. <<https://www.leparisien.fr/societe/coronavirus-et-vendredi-saint-une-ceremonie-a-huis-clos-notre-dame-mais-retransmise-10-04-2020-8297328.php>>. (24.06.2021).

Postollec, J. 2020. Confinement: les chasses aux œufs virtuelles à faire en famille pour ce weekend de Pâques 2020. FranceInfo <<https://france3-regions.francetvinfo.fr/centre-val-de-loire/confinement-chasses-aux-oeufs-virtuelles-faire-famille-ce-weekend-paques-2020-1815472.html>> (29.06.2021).

Zaninoni, R. 2020. Coronavirus diaries: My Father died of the Virus. We can't Hold a Funeral. The Slate, 2020. <<https://slate.com/technology/2020/03/coronavirus-diaries-my-father-died-of-the-virus-alone.html>> (21.06.2021).

д-р Петя Банкова

Доцент

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей към Българска академия на науките

София, 1000

ул. „Московска“ 6А

petia64@hotmail.com

От кухнята на семейния бизнес. Заведенията за хранене в условия на пандемията от COVID-19

Марина Яниславова

Straight from the Cook's Mouth: Family Restaurants during the COVID-19 Pandemic

Marina Yanislavova

Abstract: *The article focuses on restaurants during a global pandemic following the example of three private cases in Sofia and a number of counter-examples from the country. The text develops the thesis that family restaurants are a suitable starting point to the topic of the impact of the pandemic and the ways to adapt and deal with it, which the industry will prefer. This kind of business is placed in different conditions than the others – a circumstance from which both positives and negatives arise, and in the end outlining a more specific reality and commitment of the professional with the personal. The place to eat, managed and cared for by families, turns into a field for collecting empirical data to supplement the knowledge for various possible tactics applied in our country in times of crisis and uncertainty. The article discusses some informal but established practices and different forms of mutual aid and social ties, caused primarily by the emergence of the pandemic. Empirical data for this article were collected through structured and semi-structured interviews, conducted in the spring and summer months of 2021, as well as through a multitude of purposeful conversations. This research is an attempt to look at the human destinies, personal stories and*

experiences in the restaurant industry that are slowly changing life trajectories on a daily and natural basis.

Keywords: *Family restaurants, Food and culture, pandemic, COVID-19*

Времето на писане на предложения текст съвпада с четвъртата вълна на пандемията от COVID-19 в България, в чиито условия светът живее от появата на вируса през 2019 г. досега. Световната здравна организация (СЗО) продължава да изследва начините за контрол върху пандемията, причинена от коронавирус SARS-coV-2, както и да работи по идентифицирането на неговия източник в Китай и точното датироване на първите случаи (COVID-19 2021). Хронологията на събитията непосредствено след появата му вече е известна и описвана в антропологични текстове у нас (Илиева, Баева 2020: 9 – 14). В резултат на бързото разпространение на заразата повечето държави, сред които и България, предприемат редица рестрикции в опит за контрол и ограничаване. На 13 март 2020 г. парламентът гласува въвеждането на извънредно положение в страната за срок от един месец, което периодично се удължава и към днешна дата е все още в сила до 30 октомври 2021 г. (ДА 2020; Заповед № РД-01-748/02.09.2021). В същия ден е издадена заповед на министъра на здравеопазването с редица противоепидемични мерки (Заповед № РД-1-124/13.03.2020 г.). Заговори се за нова социална реалност (Марков, Пилева 2020: 63). Докато в обществен план цареше неизвестност и колебание по отношение на настъпващите промени в редица аспекти на обществения и личния жи-

вот в световен мащаб, изследователите от всички области на науката, сред които и представители на хуманитарните и социалните науки, направиха своите първи опити за документиране и анализ на случващото се. По естествен начин се възроди и интересът към историята на епидемии и пандемии в миналото (Георгиева 2021; Събев 2021 и др.). Отново актуални станаха въпросите за тяхното възпиране и механизмите за преодоляването на последиците от тях върху живота на отделния човек, групи и общества в исторически план.

Следващите редове идват в резултат от антропологично наблюдение към съвременните, бързи и невинаги успешно предвидими промени във всекидневието, настъпили след появата на вируса. Статията е фокусирана върху заведението за хранене във време на глобална пандемия по примера на три частни случая в София и редица контрапримери от страната, внасящи нови акценти и изследователски въпроси към разглежданата проблематика. От една страна, изборът на тема е провокиран от интерес към храната, хранителните и кулинарни практики като устойчив елемент на културата. От друга – водещо е убеждението, че ограничителните мерки макар и не нови в историята с оглед на вече отминали пандемии и епидемии, но все пак нови за настоящите условия и контекст, доведоха след себе си множество изменения в начина на живот и представите за обичайно и нормално. Икономическите последици тепърва очакват своята оценка и анализ. Много бизнеси, сред които и този на ресторантьорите, пострадаха.

В текста се развива тезата, че семейните заведения са подходяща изходна точка към темата за влиянието на пандемията и начини за адаптация и справяне с нея, които браншът ще

предпочете. Те са поставени в по-различни условия спрямо останалите. Това е обстоятелство, от което произтичат както положителни, така и негативни последици, в крайна сметка очертаващи по-специфична реалност и обвързаност на професионалната сфера с частното/личното. Заведението за хранене, стопанисвано и угрижвано от семейства, се превръща в терен за събиране на емпирични материали, които да допълнят познанието за различните възможни тактики, прилагани у нас в кризисни и несигурни времена. Разгледани са някои неформални, но установени практики и различни форми на взаимопомощ и социални връзки, прилагани преди всичко вследствие на появата на пандемията и възникналата криза. Исторически погледнато тези явления имат своите корени у нас – неформалният сектор в годините на социализма се крепи именно на основата на роднински връзки (Крийд 2007: 195). Скоротечното налагане на нови ограничителни мерки и властови потенцици води до нови форми на скрита или появна съпротива и приспособяване.

Заведенията за хранене и консумация на алкохолни и други напитки са незаменима част от градската култура, градското пространство и начина на живот в съвременния град. Посещаването им рядко е акт, целящ нахранване в чисто биологичния смисъл на засищане. Те се превръщат в поле за среща на различни житейски философии, стилове на живот, вкусове и навици, а като социални пространства извън дома в тях се дава израз на определен социален статус. По тази причина разкриват богат набор от теми в обсега на градската антропология и много изследователски търсения могат да се разпрострат именно в тях. За много хора те са част от градския делник, но и от празничната култура. „Едва ли можем да си представим градската култура, градския начин

на живот и етноса на гражданина без заведенията за ядене и пиене“ (Пожарлиев 2013: 152). Вследствие на мерките за контрол и справяне с пандемията от COVID-19 обаче затворените, празни и пусти ресторанти, заведения за бързо хранене, сладкарници, механи, кулинарни магазини, кафенета, кръчми, барове и дискотеки станаха обичайна картина в привидено притихналите градове в много държави по света и у нас. Географската карта на заведенията в София бе частично прекроена – някои затвориха врати окончателно, но се появиха и нови (Goguide 2021).¹

Методология

Емпиричните данни за тази статия са събрани чрез структурирани и полуструктурирани интервюта, проведени през пролетта и летните месеци на 2021 г., както и чрез множество целенасочени към темата разговори.² Материалите могат да бъдат разглеждани и като житейски разкази с оглед

1 Попаднах и на пост във фейсбук със спомени от заведения, които вече не съществуват, изразяващ съжаление.

2 Някои анализи са базирани върху архив от снимки на храна, заснети от участници във фотографска изложба, посветена на храната, храненето и кулинарните практики по време на пандемия. Снимките най-често отразяват домашно приготвени ястия, покупки на хранителни продукти, закупени онлайн, за да бъде избягвано пазаруването в магазини и места със струпване на много хора, празните рафтове в хранителните вериги в първите дни и седмици след обявяването на извънредното положение и др. Често материалите бяха изпращани, придружени от кратък самоанализ и извод за храненето и готвенето във време на силно препоръчителна социална дистанция и работа от вкъщи. Те могат да бъдат разглеждани в полето на визуалната етнография и визуалната социология (Harper 2012). Приготвянето на храна и храненето във времето на пандемията от COVID-19 могат да се изследват чрез разнообразните подходи и методи на визуална антропология (Alexander 2020; Duke Arts).

на проследяването на отделни моменти от биографията на събеседниците, участващи в изследването, за да се осветли житейската траектория и факторите, довели до създаването на семейно заведение за хранене като личностна и професионална реализация. Винаги се е търсело възможното унаследяване на занаята като семеен. Такова се потвърди само в един от случаите.

Интервюта са направени лично и на живо – уточнение, което се налага във връзка с все по-честото провежданите интервюта онлайн. По изключение са използвани възможностите за онлайн общуване със събеседници тогава, когато става дума за заведения, които не са централни за предложеното изследване. За тях ресторантът не е основен или единствен източник на доход и собствениците не участват пряко и лично в работата освен като мениджъри.

Под семейни заведения се има предвид двама и повече от членовете на семейството или фамилията да са заети постоянно или временно с работата във всички работни дни. Важно условие за подбор е събеседниците да нямат само ръководни функции, а да бъдат пряко ангажирани със зареждането на стоки и приготвянето на храна и/или нейното поднасяне, както и с цялостното разработване на концепцията за вида на ресторанта, неговото меню, име и характерни особености. В трите представени случая наблюденията датират почти от самото начало на разработване на заведенията, а в два от тях продължават с години. Техният капацитет не е бил от съществена роля при избора им. По-скоро предвид е взета локацията. Две от заведенията са разположени в централните части на града и едно в по-отдалечен квартал.

Наред с гледната точка на собствениците на избраните заведения, в анализа са използвани и някои странични при-

мери от София и страната. Те осветляват картината и дават възможност за обогатяване на изследванията чрез други потенциални подходи към темата. Същевременно насочват към редица въпроси в областта на туризма, сектора на услугите, хранителните практики извън дома през призмата на етнологията и антропологията, заведенията за хранене и консумация на алкохол, като места за социализация и др. Към тях може да се причисли и анализ на наблюдения от фейсбук групи, блогове, кулинарни сайтове и др.

Не е необходимо прецизно изясняване на статута на заведенията, защото понякога той е съвсем формален. Достатъчно е да се има предвид, че в тях с малки изключения се предлага целият спектър хранения от закуски, късни закуски, обедно меню, ранна вечеря/вечеря и във всички се сервират алкохолни напитки и богат асортимент от храни.

Хранене извън дома

Непосредствено преди един от първите разговори със събеседничка станах свидетел на съвсем непринудена случка. Докато стоях удобно разположена като клиент и очаквах възможността да осъществя контакт с някои от собствениците на избрания ресторант, в заведението влезе мъж на видима възраст около 70 години, пременен с риза и в добро настроение. Любезно и превъзбудено поздрави персонала на заведението, сред които и собственичката, която към момента работеше като сервитьорка. След това каза колко много се радва да бъде посрещнат и обслужен от хубави млади хора. Случката напомняше по-скоро среща между приятели, които не са се виждали отдавна. Действието се развива през пролетните месеци на настоящата 2021 г. малко след разхлаб-

ване на ограничителните мерки за контрол и ограничаване на коронавируса и след отварянето на заведенията. Последва кратък, тих, почти съзаклятнически разговор между моята бъдеща събеседничка и госта на ресторанта, след който тя се усамоти за кратко видимо развълнувана. След минутата майка ѝ, която също работи в заведението, мина покрай мъжа и му каза, че я е разплакал. Усещането бе, че силната емоция е предизвикана от приятни чувства. След известно време моята събеседничка седна на масата ми и даде съгласието си за интервю, което да осъществим в бъдеще. В очите ѝ все още проблясваха сълзи, за които тогава не успях да узная причината.

В следствие по време на интервюто тя ми разказа, че мъжът е редовен клиент, който се храни всеки обед в ресторанта – обстоятелство, което ми беше известно, защото го бях засичала многократно. Вълнението обаче е било породено от неочакван подарък за нейния рожден ден, който мъжът ѝ е поднесъл. Във времето, в което ресторантът е бил затворен за клиенти, той отново е поръчвал обяд за вкъщи всеки ден. Тази обикновена, но вълнуваща и най-вече истинска история репрезентира само една от многото възможни реализации на заведенията за хранене като места за социализация или още *места за хранителна социалност* (Гаврилова 2016: 7).

Храненето навън или със закупена готова храна е особено характерно за големите градове и за хората с натоварено и забързано ежедневие, които не успяват да отделят време, за да си я приготвят вкъщи. Затварянето на заведенията, ограничаването им до работа само с доставки, призивите за социална дистанция, дистанционната работа и прекарването

на повече време у дома даде възможност на мнозина, които до този момент не са приготвяли храната си сами, да опитат, а на други – да разнообразят кулинарните си практики, да готвят повече, да изпробват нови рецепти и като цяло да се хранят по-често с домашна храна. Ще дам само два примера, които засвидетелстват тази тенденция. Десет дни след обявяването на извънредното положение във фейсбук се създаде частна група „От кухнята на мама“, в която ежеседмично си обменят рецепти вече 3400 членове (От кухнята на мама). Интензитетът на постове в първите месеци от въвеждането на ограничителните мерки беше особено засилен. Забелязват се и нови кулинарни блогове от същия период. В един от случаите събеседничка, създателка на такъв, споделя, че времето вкъщи ѝ е дало възможност да помисли за дебрите на професионалната кулинария и да усъвършенства кулинарните си умения – „Засега е хоби с тайна мечта някой ден да се превърне в професия. Мечтата е не просто ресторант, а място където да се предлага преживяване с храната и специална атмосфера. Благодарение на пандемията имах възможност да обърна внимание и да помисля върху потенциала на тази мечта, както и да започна да развивам по-сериозно кулинарните си умения“.³ Промяната във всекидневното хранене зависи преди всичко от навиците преди появата на COVID-19, а най-чувствителна е при тези, които са се хранели основно навън. От своя страна заведенията трябваше да намерят нов път към своите клиенти. Появата на пандемията и съпътстващите я ограничителни мерки внесоха смут в ресторантьорския бизнес, а на всички заети в сферата се наложи бър-

3 И. 1994 г., жена, родена в Плевен

зо да се адаптират и да реорганизируют досегашния си начин на работа.

За целите на изследването от значение са новите разнообразни значения, които пандемията придаде на храненето извън дома. Въпросът дали да приготвиш храна си вкъщи, или да се нахраниш в заведение, придоби различен смисъл. Изборът се отнася до риска за здравето във време на препоръчителна социална дистанция/изолация.⁴ Посещението или отказът от места за хранене навън може да се разглеждат като проява от цялостното поведение на хората в условия на извънредно положение и пандемия.

Храненето и здравето са неразривно свързани. Интересно е да се проследи в каква степен появата на пандемията би могла да влияе и мотивира по-здравословен избор на хранителни продукти и стилове на хранене. Изследване на Движението за добра храна в Китай, дава сведения, „че колкото по-сигурно става нейното производството, толкова по-малка е нейната безопасност“ (Zhang, 2018). Статията коментира Движението в контекста на глобализацията и теориите за нея на Улрих Бек (Бек, 2013 и др.) и е публикувана една година преди появата на COVID-19, а нейният прочит днес буди по-различни интерпретации. В социалните мрежи се появиха материали с хумористичен характер, гласящи: „каква ще бъде годината, зависи от това какво ядат хората в Китай днес“ (фейсбук).⁵ Те изразяват проекция на идеята, че разбиранията за чиста храна са много различни, понякога взаимно

4 Сред хора, решили доброволно да поемат риска и да посещават заведения, се откроява един интересен случай, при който клиенти носят приборите си от вкъщи в ресторант и държат да се хранят с тях. Темата за хигиената в заведенията и въобще също стана особено актуална.

5 Вероятно оживлението на хумористичния дискурс в социалните мрежи и другите дигитални медии не е случаен (Станоев 2020: 151).

изключващи се, в различните култури. Интересно е да се отбележи, че едно от местата, в които Движението е било силно насърчавано, е именно Ухан. В същата статия се подчертава, че вредите за здравето, причини от модифицирани⁶ или замърсени храни, са трудно проследими и най-често имат скрити ефекти. „В условия на глобалност на заразите и на световните вериги от хранителни стоки“ (Бек 2013: 16) темата е особено актуална.

Семейна мобилизация в условия на извънредни трудности

Общото между повечето събеседници е афинитетът към кулинарията, ресторантьорството, умението и удоволствието от поднасяне на храна. Някои от тях са самоуки без специализирани курсове, други са с образование на готвачи, в областта на туризма. Трети просто си крадат занаят. Всички те посягат към бизнеса, вдъхновени от средата, в която са работили, или от приятелския си кръг – „Една приятелка непрекъснато повтаряше, че с мъжа ми правим много хубави неща, че много хубаво готвим. И аз взех, че си повярвах.“⁷ „Мисля, че един мой приятел от съседния вход ми обясни за професията, и така се почна. Аз работих 20 години пасажер. Там съм започнал от нулата от сервитьор на персонала и се уволних като управител на ресторант.“⁸ „На мен това ми беше първата работа в ресторант. Като бях на 17 и реално готвачи са ме учили как се работи правилно и какво трябва да правиш, защото то е занаят, то не е някаква професия, която повечето хора си мислят: „аз ще стана сервитьор, ще изкарвам едни

6 Под модифицирани храни трябва да се разбира преработени, с добавени химикали.

7 И. 1975 г., жена, родена в София

8 А. 1967 г., мъж, роден в Русе

пари“, то просто е много повече, нещо отвъд това, което повечето хора си мислят.“⁹ Само на едно от семействата липсва какъвто и да е предишен опит в бранша, а за останалите заведението, за което се грижат, не е първо. Днес всички събеседници са хора с опит и визия в бранша, които са се сблъскали с не едно и две предизвикателства и преди появата на пандемията от COVID-19.

Те смятат, че се отличават от работниците, които не се грижат за собствено заведение, с отговорността, инициативността, високата мотивация и личното отношение към клиентите, към заведението и към всичко, което се поднася – „Когато нещо не е наред, мен ме е срам.“¹⁰ Всяка грешка се изживява и изстрадва дълго, всяка лоша оценка, всеки негативен коментар по адрес на заведението в интернет се обмислят и взимат под внимание. Събеседниците определят заведенията си като цел, дори като мечта. Цялостната концепция за вида на ресторанта, менюто, характера на заведението са резултат от лични възгледи, вкусове, идеи, вдъхновение и не на последно място финансови инвестиции. Често всичко минава през техните ръце в буквален смисъл. Може да се каже, че имат повече свобода да експериментират в сравнение с големите вериги, в които стратегиите за действие са строго унифицирани и планирани предварително.

Едно от разглежданите заведения се разработва от баща и син без допълнителен персонал, а останалите две от брачна двойка и двойка на семейни начала с работници. В брачната двойка на помощ се включват децата. При двойката, в която няма деца – майката на жената, а вследствие на коронакри-

9 Е., 1987 г., жена, родена в София

10 И. 1975 г., жена, родена в София

зата в кухнята влизат и приятели от най-близкото обкръжение. И двете заведения са загубили персонал, който напуска. Проблемът с трудното намиране на персонал и трайното му задържане, е винаги актуален, перманентен в този бранш, но ограничителните мерки и затварянето на заведенията само го осветляват и изострят. Много често се случва някой просто да не дойде на работа или да излезе за малко и да не се върне. Различни форми на взаимопомощ и „вцепление в родствената група или в общността не са нетипични за Балканите“ (Бековска – Събкова 2001: 118), но активирането на подобен тип социални мрежи при наличието на извънредна трудност от всякакъв характер са съвсем лесно видими при семейните заведения. В кризисни времена се мобилизират абсолютно всички семейни ресурси – финансови и други, за преодоляване на трудностите. Освен това брачните партньори от един момент нататък се превръщат и в бизнес партньори. Лично време и личен живот почти няма – „Ние нямаме личен живот. Ресторантът ни е превзел“.¹¹ Работи се 6 или 7 дни в седмицата между 10, 16 и повече часа. Физическата умора и изтощение се изтъкват като по-голям проблем или наравно с финансовите загуби.

Основни тактики срещу последиците от пандемията

Освен като образ, символ и елемент на идентичността (Яниславова, Първанов 2019: 159 – 160), храната и по-специално храненето може да се разглежда и като технология за подпомагане на световната икономика (Велинова 2014: 194). От обявяването на извънредното положение на 13 март 2020 г. до момента на написване на предложения текст противоепиде-

¹¹ Е., 1987 г. жена, родена в София

мичните мерки в страната подлагат заведенията на различни по вид и времетраене ограничения. Изследването няма за цел да проследява динамиката и ефективността на въвежданите рестрикции, а само да покаже чрез примери гледната точка на някои собственици за състоянието на техния занаят, преживявания и начини на действие в условията на глобалната пандемия от COVID-19. В края на лятото в медиите все по-често се появява новината, че в София и в страната се готви национален протест срещу мерките, както и сигнали за откази от спазването им. На сайта на Българската асоциация на заведенията могат да бъдат открити много новини за обявените протести по градове под надслов „Свобода за бизнеса“, както и заплахи за бойкот на мерките (БАЗ 2021). Недоволството от ограниченията се проявява в различна степен и интензитет почти от самото начало на тяхното въвеждане, но с времето стават все по-осезаеми. Страхът пред болестта отстъпва пред страха от крах в бизнеса и темата за затварянето или ограничаването на заведенията се превръща в една от многото, които поляризират общественото мнение.

Ако се съди по подзаконови официални документи, като наредби и заповеди, България е в условия на извънредно положение и в сила остават редица рестриктивни мерки, които засягат заведенията, като носенето на маски от персонала, спазване на социална дистанция, за която се изисква намален капацитет, и прочие. Много често мерките се спазват формално – маските не се носят, слагат се под носа или се поставят за кратко при появата на клиент, след което отново се свалят. Казаното важи не само за заведенията, а и обществен план. Ставала съм свидетел и съм слушала разкази за редица парадоксални ситуации, в които човек без маска или с непра-

вилно поставена маска прави забележка на друг или други, както и в такива, в които фармацевтите, продаващи маски, ги поставят с отегчение или са без тях. Случва се и пазителите на реда в моловете, които следят за спазването на мерките, също да ги носят под носа. Виждала съм готвачи в кухни без маски. Те падат бързо след негласна уговорка дори между непознати. В действителност породилата се социална реалност е съвсем различна от формално декларираната. В някои отношения разминаването между реалното и официално напомня на неформалните икономически отношения през социализма, разглеждани от Джералд Крийд (Крийд 2007: 193). Теренните материали свидетелстват за прибягването по естествен начин до някои неформални практики за преодоляване на трудностите от всякакъв характер след обявяването на пандемията от COVID-19.

Разминаването в разбиранията и планове за справяне с пандемията, както и за живота в нейните условия, на здравните власти в страната, от една страна, и на представителите на браншовите организации, от друга, е видимо. Като че ли изниква въпросът как ресторантьорите да съхранят в най-голяма степен бизнеса с ограничителните мерки или още – въпреки ограничителните мерки. Става дума за способността на хората да остават част от системата, въпреки че не я одобряват, но и не я отхвърлят категорично поради многобройните и многопластови обвързаности с нея. Интересно е по какъв начин отделният човек извършва „неизброими и безкрайно малки метаморфози“ на господстващия закон, правила, норми, за да ги подчини на собствените си нужди и интереси (Сарто 2002: 41 – 42). Мишел дьо Сарто дава пример с привидния успех на испанските колонизатори сред индианци-

те, които често „правели от ритуалните действия, представи или закони, които им били налагани, нещо различно от онава, което завоевателите смятали, че постигат чрез тях; те ги подривали не само като ги отхвърляли или като ги променяли, а и чрез начина, по който ги използвали за цели и в отношения чужди на системата, от която не можели да избягат (Сарто 2002: 41 – 42)... Те метафоризирали господстващия ред: принуждавали го да функционира в друг регистър. Оставаха различни в системата, която асимилирали и която ги асимилирала външно“ (Сарто 2002: 99).

В този смисъл за неочакваните, идващи отвън ограничения и предизвикателства, които са част от определени конюнктури и контексти, но не произтичат от отделния човек, полезно за целите на изследването е разграничаването на Мишел дьо Сарто между *стратегии* и *тактики* (Сарто 2002: 40 – 56; 102 – 112). Стратегиите са присъщи по-скоро за институциите и налагания „отгоре“ ред, докато *тактиката* може да бъде открита във всекидневната практика на хората, за да намерят своето място в този ред.

Сред основните тактики срещу последиците от пандемията, наред с мобилизацията на членовете на семейството и включване на нови в бизнеса, стоят още действия, като разнообразяване на асортимента от предлагани стоки, повишение на цените с оглед на финансовите затруднения и поскъпването, освежаване на външния вид на заведението, което включва различни ремонтни дейности, повишаване на изискванията и очакванията към наемания персонал, където има такъв, и др. Почти винаги в употреба влизат спестявания, а в някои случаи се стига и до пълното им стопяване. Спестяването на данъци и даването на пари на ръка не са непознати практики,

като прилагането им по време на пандемия се мотивира като необходимост за справяне с тежките условия.

Увеличаването на предлаганите ястия идва да отговори на търсенето на все по-широк спектър от вкусови предпочитания и клиенти – „такова е изискването на хората“¹² е основният постулат, с който всички се съобразяват и преди появата на пандемията. „За да оцелеем, започнахме да правим основно наши неща, защото цените на готовите продукти са много високи, а като качество не отговорят на нашите изисквания. А като си правим ние нещата, по-висока печалба може да остане при нас... В последно време дори сладолед започнахме да правим.“¹³ Като отчита тенденцията клиентите ѝ да търсят по-здравословна храната, събеседничката залага на това да приготвя храната максимално близка до домашната – без консерванти, без добавки, опитва да намалява солта, захарта и др. В почти всички разгледани примери „домашната храна“ се използва като маркетингова стратегия и ако досега не са се предлагали непременно, то вече се предлагат „домашни сладки“, „домашна лимонада“, „домашна баница“ и др., в компанията на пилешка кесадия например. В центъра на София се предлага и „супа топчета по селски“. Тук се отбелязват само често наблюдавани на терен впечатления без изследването да е фокусирано върху връзката между храната, дома, мястото на произход и представите за него (Яниславова, Първанов 2019: 159 – 175).

Събеседничка от един от ресторантите, работил само с доставки, във времето, в което е затворен за клиенти, споделя, че кутията никога не е била предпочитана възможност

12 И. 1975 г., жена, родена в София

13 И. 1975 г., жена, родена в София

за тях най-вече с оглед на визията на храната в пластмасова посуда, която следва да замени красиво поднесената чиния. Въпреки това се е примирила с наложените условия и е потърсила по-екологичен вариант на хартиени разновидности. Във връзка с доставката на храна може да се спомене и съвсем формализираният статут на заведенията. Два от основните примери нямат статут на ресторант, а на кулинарни магазини, въпреки че предлагат целия спектър от дневни хранения и разполагат с маси на тротоарна собственост. В този случай не са задължени да имат тоалетна за клиенти, както и да затварят и не са принудени да работят само с доставки като останалите. Така начинът, по който се самоназовават и по който ги възприемат органите на властта, се превръща в тяхната тактика да продължават да работят. Когато статусът не е ясно регламентиран и видим обаче, може да изиграе и негативна роля. Такъв е случаят с популярно кулинарно училище за хоби готвачи в София, в което се приготвя и консумира храна, но не може да получи обещаната от държавата помощ, защото не е със статут именно на ресторант. Теренните материали посочват само един пример за получена от държавата помощ, макар и със закъснение. Останалите или не са кандидатствали, или не отговарят на изискванията за получаването им.

Понякога за привличане на клиенти се прибегва до по-масирана реклама в социалните мрежи. Привеждам само един подходящ пример – собственик на ресторант преглежда листа с предстоящи рождени дни на приятелите си във фейсбук и ги кани да празнуват с направено от него меню с възможност, ако желаят, да си внесат алкохола отвън. Примерът е класически за активизирането на привидно латентна маса

от хора, от неговите фейсбук приятели, познати и непознати лица, с които той не общува често, или поне с по-голямата част от тях, но мобилизира при определени обстоятелства. Връзки между хората от такова естество имат известна близост с личните социални мрежи в големия град по време на социализма (По-подробно за личните социални мрежи и тяхното функциониране вж: Беновска – Събкова 2003: 5 – 25) Важно е да се отбележи, че ресторантът не е основният му бизнес, защото на всички останали, заети изцяло със заведенията си, не им остава почти никакво време да поддържат страниците и сайтовете си.

Вместо заключение

Въздействието, което пандемията от COVID-19 продължава да оказва върху заведенията, е безпрецедентно по своето естество, тежест и непредвидимост на времетраенето на ограничителните мерки. Последиците са отрицателни, като финансови загуби, затруднения с намирането и задържането на персонал, времеви ресурси на ангажираните с тях и др., но и положителни, като оптимизация на работата, използването на различни нововъведения за по-качествено и бързо обслужване. Бизнесът намира начин тактически, стъпка по стъпка, да се адаптира и да покаже своя осъвременен облик пред огромната, разнородна, търсеща клиентска маса. Зад пъстрата мозайка на ресторантьорската индустрия обаче се крият човешки съдби, лични истории и преживявания, които бавно, всекидневно и естествено променят житейски траектории. Като предизвикателни за изследване винаги се открояват механизмите, чрез които отделният човек се адаптира към външните фактори или пък подчинява случващото се на лична си жизнена среда и интереси.

Литература:

- Бек, У. 1992.** Рисковото общество: по пътя към една друга модерност. Издателство „Критика и хуманизъм“
- Беновска – Събкова, М. 2003.** Социални мрежи, коалиции и клиентализъм на работното място през периода 1960-1989 г. В: Българска етнология, кн. 1, 2003
- Беновска – Събкова, М. 2001.** Политически преход и всекидневна култура. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
- Велинова, И., 2014.** Глобалната храна в България между своето и чуждото. В: Кръстева-Благоева, Е. 2004. Всичко за продан. Консумативната храна в България. Издателство на Нов български университет
- Гаврилова, Р., 2016.** Семейната сцена. Антропологическа история на семейното хранене в България в модерната епоха. Георгиева, А., 2020. Епидемиите и обновяването на света: фолклорни разкази и традиционни практики, свързани с епидемични болести. В: Етнология и епидемии. Социокултурни измерения на пандемията от COVID-19. Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
- ДВ 2020.** Решение за обявяване на извънредното положение. Държавен вестник, бр. 22 13 март
- Илиева, А., Баева В., 2020.** Въведение. Пандемията от COVID-19 и нейните социокултурни измерения. В: Етнология и епидемии. Социокултурни измерения на пандемията от COVID-19. Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
- Марков, И., Пилева, Д., 2020.** Пространствена мобилност и семейно-родствени отношения в условията на пандемия от COVID-19. В: Етнология и епидемии. Социокултурни измерения на пандемията от COVID-19. Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Пожарлиев, Р., 2013. Философия на храненето. Културно-исторически аспекти. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Серто, М. 2002. Изобретяването на всекидневието. I Изкуство на правенето. Издателство „Лик“

Станоев, Ст., 2020. „Смях срещу коронавируса“. В: Етнология и епидемии. Социокултурни измерения на пандемията от COVID-19. Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Събев, О., 2021. Танцът на холерата. Издателство „Авангар“

Яниславова, М., Първанов, Б. 2019. Храната като символ и елемент на идентичността (по примера на македонски мигранти в България и Скандинавия. В: Иванов, Н., Кънев, С., Яниславова, М., Първанов, Б., 2019. София-Скопие: Културни модели и миграции. „Издателство Ерове“

Alexander, K. 2020. Ethnography and the Self: Teaching Food Studies in Strange Times, 04.10.2021 г. <https://www.americananthropologist.org/online-content/culinary-cultures>

Harper, D. 2012. Visual Sociology. Routledge. Taylor and Francis Group. London and New York

Zhang, J. 2018. Cosmopolitan risk community in a bowl: a case study of China's good food movement. Journal of Risk Research. Volume 21, 2018. 05.10.2021. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13669877.2017.1351473?scroll=top&needAccess=true>

Интернет източници:

Заповед № РД-1-124/13.03.2020 г. Министерство на здравеопазването. Република България, 12.09.2021 г. https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/03/13/rd-01-124-vuvejdane-protiepidemichni-merki.pdf

Заповед № РД-01-748/02.09.2021 г. Министерство на здравеопазването. Република България, 06.10.2021 г. https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2021/09/03/rd-01-748_ot_02092021_g_.pdf

Есенно завръщане в града – места, които да посещаваме, 25.09.2021 г. https://goguide.bg/33813-esenno-zavrashtane-v-grada-mestata-koito-poseshtavame/?fbclid=IwAR3yz3Qrg7aQt4X65ESed7SMif8D3aYPJ7DLBIYfNxCXRnBZAPB-Rw_aE8c

„От кухнята на мама“ 25.09.2021 г. <https://bg-bg.facebook.com/groups/520789512188161>

Българска асоциация на заведенията, 25.09.2021 г. <https://baz.postr.eu/%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b8%d0%bd%d0%b8/>

COVID-19 Research and Innovation Archivments, 03.10.2021 г. https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/r-d-blueprint-meetings/r-d-achievements-report_v42.pdf?sfvrsn=c4728b39_10&download=true&_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=bg&_x_tr_hl=bg&_x_tr_pto=nui,sc

Duke Arts. Our Culinary Cultures: Food in the Time of COVID-19, 04.10.2021 г. <https://arts.duke.edu/news/our-culinary-cultures-food-in-the-time-of-covid-19/>

Фейсбук, 10.10.2021 г. <https://m.facebook.com/theengineerbroofficial/photos/not-again-/3903562829702474/>

<https://www.facebook.com/BrokenNiBi/posts/984de811/245005060382117/>

Марина Яниславова

архивист

Български исторически архив към НБКМ „Св. св. Кирил и

Методий“

София, 1504

бул. „Васил Левски“ 88

marina.yanislavova@gmail.com

Антропологија на образованието во време на пандемија – се снајдовме ли (нај)добро?

Мирјана П. Мирчевска

Anthropology of Education During the Pandemic – Did We Do Our Best?

Mirjana P. Mirchevska

***Abstract:** In this paper, the Covid-19 pandemic will be considered as a type of catastrophe that has affected many areas of human life and has forever changed some of the previous ways of functioning in various human activities. Disasters as important events that leave a longtime reflection on the community, the society, have a special place in the social framework of memories, through the reflection they have in a society of all segments. A pandemic is a long-term disaster. The pandemic will be subject of research in ethnology and anthropology in the coming years and decades. For this particular occasion, my text refers to the reflection that Covid 19 has in primary and secondary education. The examples refer to the experience gained through the official health measures taken by the state, the applicability and reactions of students and parents, in the period April 2020 - June 2021. The questions for analysis refer to the Republic of North Macedonia, and will be partially compared with the activities undertaken in the educational systems in Serbia, Croatia and Slovenia in the same period.*

***Keywords:** COVID - 19, pandemic, primary education, secondary education, protocols, anthropology of education*

Вовед

Пандемијата со COVID-19 од корен го измени секојдневието на населението во целиот свет. Реакциите на владите беа да се формираат кризни штабови кои ќе ја следат состојбата и во склад со интензитетот на заболувањата да донесуваат соодветни одлуки. Таквите одлуки имаа свој одраз и врз образовниот процес, особено врз учениците од основните и средните училишта. Иако во почетокот повеќето мислеа дека ваквата состојба нема да трае долго, сепак како одминуваа месеците се осознаваше дека пандемијата ќе биде повеќемесечна, дури и повеќегодишна. а последиците тогаш никој не размислуваше. Училиниците се испразнија, училиштата се затворија а целокупниот наставен процес стана виртуелен. И предавањата и испрашувањата. Практичната настава ја нема. Он лајн платформите станаа единствен пристап до официјална наобразба. Она што дотогаш беше некаква врста на забава и пополнување на слободно време, барем за оваа возрастна група, одеднаш стана единствен извор на добивање на училишно знаење. Настава која е обврзна во нашата земја. И основното и средното образование се задолжителни. Ниту наставниот кадар беше доволно подготвен за новиот начин на предавање, ниту учениците ваквата комуникација со наставникот и наставните содржини ја сметаа за соодветен начин на учење. Се јавија потешкотии во организацијата на самиот процес, најголемиот дел од наставните содржини беше во печатените учебници и учебни помагала и не беше префрлен во електронска верзија. Се соочивме и со реални проблеми: од недоволно добри интернет врски до немање на технички апарати за вклучување во новиот начин на предавање и следење на наставата. Ниту училиштата имаа доволно так-

ви технички помагала, ниту учениците. Сепак, реализација имаше, но се поставува прашање: каква, со кој квалитет располагаа наставниот кадар за реализирање, а со какви капацитети беа учениците за совладување на материјалот? Како државата се справуваше со брзите секојдневни промени во здравствениот биланс од кој зависеа и одлуките на Министерството за образование и здравство? Со какви други последователни проблеми се соочи целиот образовен систем од учениците, наставниот кадар, семејствата? Се изнајдоа ли соодветни методски решенија?

Методолошка рамка

Рефератот се потпира врз база на два извори:

- Првиот е емпирија добиена преку теренски истражувања „од дома“ реализирани главно преку телефонски разговори, со пријатели, роднини, познаници кои имаат деца на училишна возраст и со средношколци од една страна, и наставен кадар кој е вработен во основно или средно училиште од друга (повеќето исто така добиени „по пријателска линија“). (Само)изолацијата понуди други можности и начини за добивање информации на одредена етнолошка или антрополошка тема, на која барем јас, немав лично искуство. Но, она што го нарекуваме етнографија на далечина, не е непозната помеѓу нашите студенти. Дел од нив, особено оние кои во „нормалното“ време работеа на тема македонска дијаспора, веќе имаа одредено искуство со ваквиот начин на разговори. Со Македонци во Канада, Австралија или во Истанбул. Така и сегашните дипломци теренскиот дел го завршува тој начин, преку дигиталните технологии: месинџер, скајп, вибер, онаму каде што беше можно. Секое време носи свои услови

на работа, а ова беше едно такво време за кое некако се одомаќини терминот „новото нормално“.

- Вториот извор е литература и извори кои се занимаваат со антропологија на образованието, педагогијата и методика на изведување на настава за време на пандемијата со Covid-19, како и со споредбени анализи на одлуките во други соседни држави (Србија, Хрватска, Словенија) и нивните примери на справувања кои се разликуваа (или не) од решенијата и одлуките кои ги носеше власта во нашата држава. Нив ги следев тековно, како што се случуваа преку македонските јавни медиуми, како и преку српските, хрватските и словенечките телевизиски програми и информативни средства.

- За истражувањето, за добиените резултати а особено за анализите, битна е и временската рамка на истражувањето која е определена во два периода: првиот од почетокот на пандемијата - 10. февруари до 1. јуни, и вториот од почетокот на следната учебната година (01. септември до 30. мај). Така беше се до денот на одржувањето на конференцијата, но бидејќи пандемијата продолжи и понатаму (сé до денес, кога е крајниот рок за испраќање на готовите текстови од конференцијата – 15.09.2021.), неизвесноста и потешкотиите во врска со образованието сеуште траат. Во некои сегменти се подобрија, во некои се продлабочија.

Според податоци кои во континуитет ги добиваат и објавуваат институтците на Обединетите Нации, пандемијата од COVID-19 го создаде најголемо нарушување во образовни-

те системи во историја, која влијае на речиси 1,6 милијарди ученици во повеќе од 190 земји на сите континенти (United Nations, 2020:2). Повеќе од една година училиштата и факултетите беа принудени да работат преку интернет и обидувајќи се да се справат со оваа промена. Иако сега зборуваме за преминување од настава со физичко присуство во онлајн образование, дали институциите и наставниците се целосно свесни за разликата помеѓу, од една страна принудна настава на далечина, и од друга страна, планирано, разработено, и организирано учење преку интернет? Повеќе од една и половина година, ние сме во првиот тип на принудно, ненедешно, преминување на онлајн настава, кое ги покажа сите потешкотии на таквиот начин на стекнување на масовно образование. По затворањето на училиштата на две седмици од страна на Министерството за здравство (10.03.2020)¹ најголемиот дел од средношколците беа оставени сами да ги повторуваат лекциите, да читат од книгите, да работат на проекти, а матурантите дополнително и да учат за матурскиот испит. Најголемата обврска околу совладувањето на наставните единици на децата особено од нижите одделенија во основните училишта, падна врз родителите. Тие се најдоа во ситуација делумно да ја превземат улогата на учители во домаш-

1 „Да се прекине воспитнообразовниот процес и настава во сите детски градинки, основни и средни училишта на територијата на целата земја во наредните 14 денови. Да се ослободат вработените од работните обврски во овие институции. Се прекинува наставната дејност, процесот во високообразовните установи на територијата на целата држава како и во јавните научни институти. Дома ќе може да остане по еден родител од било кој сектор, кој има деца до 10-годишна возраст.“, изјави Филипче. (<https://www.radiomof.mk/vladata-gi-zatvora-gradinkite-uchilishtata-ifakultetite-na-dve-nedeli-poradi-koronavirusot/>)

ни услови. Никој од наставниците, родителите или од МОН тогаш не очекуваше дека ова е ситуација за која ќе треба да се бара и да се изнајде долготрајно функционално решение. Ваквата ситуација го иницираше прашањето колку основните и средните државни училишта се подготвени да одговорат на предизвикот и да воведат онлајн образование? Новата ситуација отвори прашања и создаде проблеми за кои никој никогаш претходно не размислуваше.

Реакциите на средношколските учениците беа прилично разумни бидејќи тие ги препознаваа организациските недостатоци на наставата на далечина. Најпрво недостасуваа навремени официјални соопштенија од училиштата за тоа како ќе се одвива наставата во новите услови. Значи на некој начин наставниот кадар, директорите на училиштата па сè до Министерството за образование и наука не ја препознаа ситуацијата и доцнеа во решавањето на настанатата состојба. Проблеми во осовременувањето на наставата постоеја и пред пандемијата. Дури и во училиштата каде од претходно биле набавени на пример, смарт табли, професорите не ги користеле ниту пред пандемијата, од разни причини. Координацијата помеѓу набавувањето и спроведување на обука на наставниот кадар како се користи некое нагледно сретство или апаратура, не биле секогаш организирани. Понекогаш се набавува делумна апаратура на која и недостасува другиот дел, така што некомплетно набавената опрема не било можно да се стави во употреба. Прашањето на мотивираноста на повозрасниот наставен кадар за учење на нови начини на предавање исто така не е занемарувачко. Класичниот начин на предавање и испрашување, усно предавање, користење на табла и креда, нагледни средства од пред триесет и повеќе

години, вербална комуникација лице в лице со наставникот и ученикот, се основниот начин на пренесување на знаењето. Да не зборуваме за различната опременост на училиштата на ниво на општина, или село и град. Ваквата состојба дополнително создаде потешкотии во новонастанатата реалност. Во ваквите услови, учениците сметаа дека најлесно би било да се добие пишуван материјал, а домашните задачи да се праќаат по и-мејл. Сето ова сметајќи дека нема долго да трае. Во меѓувреме, се појавија повеќе апликации и онлајн платформи што работат на принципи на училиштен час. Ова не беше непознато особено за приватните училишта во Скопје кои поодамна користат вакви „алатки“ како што се апликациите Едмондо, Гугл училница и сл. Видлива стана активност, креативноста и способноста на поодделни наставници кои заедно со своите ученици смислуваа начини како да ги поминат предвидените наставни единици. И оние другите, кои чекаа официјално да добијат насоки за работа. Се мнуваше мислењето на учениците, но имаше и такви ученици кои сметаа дека онлајн предавањата не би биле прифатени од мнозинството ученици, но сепак би било добро професорите да испраќаат некаков материјал за учење и да задаваат домашни задачи. Најголемиот дел од учениците во текот на првите две недели кои беа определени за прекин на наставата го повторувале веќе предадениот материјал, но за новиот материјал потребна им беше помош. Некои професори им испраќале вежби за да решаваат кога веќе се дома. Поединци сметаа дека би било убаво да пробаат да се одржат предавања по математика и физика на Скајп на пример. Матурантите се најдоа во многу незавидна ситуација, во тој период започнуваа со учење за завршниот испит иако никој не знае-

ше дали ќе се пролонгираат роковите за полагање. Тогаш никој не помислување дека матурски испити таа година нема да се одржат. Дел, сепак размислуваа за матурските испити користејќи онлајн тестови за матурата, на пример по македонски јазик за кој имаше добар сајт кој нудеше резиме на целиот материјал кој бил предаван во текот на четиригодишното образование. На повеќето ученици седењето во карантин не им беше тешко иако некои го прикажуваа како тежок и здодевен период.

Како реагираше Унијата на средношколци?

Реакциите на Унијата на средношколци беа побрзи отколку на министерството. Тие сметаа дека во услови кога образовниот процес не може нормално да функционира, потребно е воведување на онлајн образование. Имаа идеја за апликација на која би ги имало соодветните предавања за секој предмет според годишната програма, вклучувајќи текст и домашни задачи од соодветниот час. Во неколку училишта во Скопје им беа испраќани лекции на учениците како и задачи за совладување на материјалот. Тогаш за најприфатлива форма на организирање на настава се издвои предлогот професорите да подготвуваат аудио снимка од предавањето проследено со видео презентација, за учениците да имаат и визуелна слика за истото. Се разбира дека сето ова е голем товар за професорите, бидејќи е потребен подолг период за подготовка, но кога би се ангажирале соодветни луѓе и би се постапувало посветено, би можело да се изведе и примени, беше предлогот од Унијата. Исто така, беше заклучено дека надоместување на наставата во летниот период или за викенди нема да биде ефективно бидејќи учениците би ги избегну-

вале часовите. Во овој период Унијата на средношколци се покажа како одговорен чинител и со своето размислување и обидите за изнаоѓање на решенија се трудеше да изнајде некакви начини за справување со ситуацијата.

А како реагираше државата? Подготвена ли е за дигитално образование? Дали приватните училишта се снајдоа подобро од државните?

Уште следниот ден по објавата на Министерството за образование и наука дека наставата се прекинува поради коронавирусот, дел од приватните гимназии своите предавања ги префрлија на веб мрежата. Во гимназијата „НОВА“, предавањата ги продолжија на интернет, додека „Алгоритам“ преку веб-апликацијата „Мудл“ („Moodle“). Еден од ретките примери меѓу државните средни училишта кои започнаа да работат на онлајн предавања е скопското средно стручно училиште „Шаип Јусуф“ во Општина Шуто Оризари. Професорите на својата Фејсбук страница споделуваа пишан и видео материјал по одредени предмети, а во меѓувреме работела на платформа преку која беа во контакт со своите ученици. Каде, или во што се состоеше нивната предност? Најпрво, поголемиот дел од образовниот кадар се млади професори, подготвени да ги користат бесплатните онлајн алатки кои им се на располагање. Дури, тие и од претходно имале слични предлози, обиди за поефективно спроведување на наставата како одговор на проблемот со честата отсутност на учениците од наставата. Потешкотија имаа кога се соочија со законската регулатива бидејќи за да биде наставата целосно онлајн, потребна е дозвола од Министерството за образование и наука, која ја немаа. Затоа, таа и во нормалните услови,

беше третирана како неформална. Самоиницијативни обиди за онлајн учење имаа и неколку основни училишта во државата, најпрво со одделенска настава, а потоа и со предметна, поставувајќи материјали и лекции на своите официјални веб-страници. Наставниот кадар од руралните средини и малите градови, се чини дека беше помобилен во однос во изнаоѓањето начини за комуникација со учениците. Можеби и поради блискоста и меѓусебното подобро меѓусебно познавање отколку во големиот град, или поради спорото доаѓање на вирусот во нивните средини? Сепак, за почеток се јавија некои важни, неодговорени прашања. На пример, најважно: Дали ваквите предавања ќе се сметаат за часови и дали ќе може да се пишуваат оценки врз основа на вака реализирана настава?

Првичната изјава на Министерството за образование и наука на целокупната новосоздадена ситуација беше дека класична онлајн настава во моментот не е опција! Таквата изјава беше заснована врз фактот дека за тоа не постои правна регулатива, а имајќи во предвид дека спроведувањето на ваков тип настава зависи и од повеќе фактори. Тука беа потенцирани следните: не сите деца, особено најмалите основци имаат, знаат да ракуваат и да користат ИТ уреди, или пак, имаат концентрација да следат онлајн настава. Исто така, воведувањето на онлајн настава е условено и од квалитетот на интернет мрежата, која не е иста во урбаните и во руралните средини, а тоа би ги ставило учениците во нерамноправна положба (МОН, 16.03.2020). Најпрво, од 16. март на Македонската радио телевизија започна да се емитува таканаречената „ТВ училница“ која беше наменета за учениците и децата првенствено на претшколска возраст и нижите одделенија. На-

ставниот материјал не се разликуваше од оној кој е предвиден и за редовната настава. И тогаш МОН потенцираше дека ова е неформален тип на образование. Во меѓувреме, најавија дека се работи на донесување план за организирање на наставата во новите услови до завршувањето на учебната година.

Сепак, наставата во училиштата се одвиваше онлајн. Некадејниот и неочекуван премин кон онлајн настава, како глобален проблем, на светските универзитети беше наречен „итна далечинска настава“ („emergency remote teaching“ (ERT)(Kadir Karakaya 2020:295). Оние професионално посветени на педагогијата, дури создадоа и посебна област во педагогијата и ја нарекоа пандемиска педагогија (pandemic pedagogy) (Milman, 2020). Ако знаеме дека најмногу зборуваме за задолжителното образование кај нас, можеме да замислиме колкави се потешкотиите тоа да се реализира преку настава на далечина во средното и во основното образование кога претходно немаше никакви предуслови за такво нешто. Платформите преку кои наставниците ги одржуваа предавањата, или испраќаа материјали за учење и остваруваа некаков вид на комуникација со учениците (Месинџер, Вибер, Зум, Скајп, Гугл, Едуино - која беше и прва национална онлајн платформа со 15 минутни видео лекции со презентација и објаснувања од наставникот), беа со ограничени можности или наставниците ги користеа онолку колку што знаеја и можеа. По завршувањето на учебната година беа спроведени неколку истражувања претежно од невладиниот сектор, но и од владини и интернационални организации, чии согледувања и резултати од истражувањата речиси и да не отстапуваа едни од други. Така, според резултатите, повеќе

од половина од наставниците имале ограничен пристап до средствата со кои се реализира наставата (компјутери, лаптопи, таблети), голем дел располагале со постари компјутери, а не ретко биле принудени еден компјутер да го делат со други членови од семејството. Најголемиот број од наставниците ја потенцирале потребата од организирање на обуки. Повторното отварање на училиштата го истакнувале како приоритет. Повеќе од половина од учениците недоволно сериозно се однесувале кон предавањата, не се вклучувале на часот и не ги изработувале домашните задачи.² Прашањето за невклучување на камерите и невидливоста на учениците е проблем кој исто така е присутен. Во светот веќе има размислувања какви стратегии се потребни за да ги поттикнат учениците доброволно да ги вклучат камерите за време на практичната и лабораториска настава со оглед на потенцијалните придобивки од вклучените камери на учениците (Castelli, Sarvary 2020:3567). Проблемот стана поизразен кога требаше да се направи проверка на знаењето на учениците и да се оформат оценките. При спроведување на писмените задачи, тестови и контроли на знаењето, наставниците констатирале дека дел од учениците не работат самостојно и имаат помош од родителите или постарите членови на семејството и другарите. Покрај тоа, сите го истакнуваа фактот дека учениците не учат на исто ниво како и на часовите со физичко

2 Според резултатите од истражувањето на тема „Искуства и ставови за учењето на далечина за време на пандемијата на Covid-19“, спроведено на 10.000 испитаници, објавено на 07.август 2020г., пред Министерството за образование и наука, Бирото за развој на образование, УНИЦЕФ, Британската амбасада во Скопје, подготвено од Реактор – Истражување во акција. <https://www.unicef.org/northmacedonia/mk/media/6886/file>

присуство и дека има пропусти и значителен застој во стекнатите знаења. Во такви услови, Владата на 30. април 2020г. донесе одлука за оваа учебна година да ја укине државната матура, училишната матура и завршниот испит. „Сите ќе добијат диплома за завршено средно образование кои ќе имаат важност како дипломите во изминатите години“³, изјави министерот Арбер Адеми, и појасни дека со овие дипломи матурантите ќе можат да конкурираат на факултетите, доколку планираат да го продолжат своето образование.

Во септември, за почетокот на новата учебна година, Министерството за образование и наука креираше Национална платформа за онлајн-настава (www.schools.mk) со многу можности, меѓу кои како најважна беше можноста за изведување на интеракциска настава каде ќе бидат вклучени и наставниците и учениците. На платформата наставниците можеа да поставуваат материјали, домашни задачи, да прикачуваат фајлови, тестови кои учениците можеа да ги преземаат. Како што беше замислена, наставниците требаше да предаваат а учениците да ја следат наставата по однапред познат распоред.⁴ Беше предвидено платформата во исто време да биде достапна за повеќе од 250 корисници што ја правеше дотогаш најобемна во Република Северна Македонија. Тогашната министерка за образование и наука Мила Царовска, онлајн платформата ја најави како можност која ќе послужи за надградување на вештините кои во иднина треба да

3 <https://mia.mk/drzhavna-matura-nema-uchenicite-nema-da-se-vratat-vo-klupite-uchebната-godina-e-a-zavrshat-onla-n/>

4 <https://vlada.mk/node/22625>

се надградуваат и да се искористуваат како ресурс во образовниот процес, „се со цел во континуитет да одиме кон дигитализација на образованието, а со тоа и модернизација на образовниот процес“⁵. Но, Националната платформа за онлајн учење падна уште првиот ден кога беше пуштена, а проблемите продолжија и во следните денови. Па така, наместо логирање на платформата, најголем дел од учениците и наставниците онлајн наставата почнаа да ја следат преку конференциската платформа Мајкрософт Тимс⁶. Недостатоците кои беа посочени се однесуваа на тоа дека е бавна, покажува грешка при логирањето, многу често се блокира, паѓа и оневозможува континуирано да се следи наставата. Но, имаше и такви професори и ученици кои редовно ја користеле, иако во помал број. Здружението Лидери за едукација, активизам и развој – ЛЕАД, во соработка со Фондација Конрад Аденауер во периодот од 25 декември 2020 до 15 јануари 2021, спроведе истражување за функционалноста на националната платформа за онлајн наставата и според нивните резултати во првото полугодие од учебната 2020/2021 г., во само 9% од случаите наставниците изјавиле дека ја користеле Националната платформа за одржување на часови. „Причините за тоа е нејзината нефункционалност, односно зачестените технички проблеми. Имено, преку нашите интервјуа со наставници од целата земја покажа дека иако платформата имала отлични опции за користење, наставниците се соочувале со кочење и проблеми при одржувањето на часовите“⁷. Основниот заклучок е дека е неопходно потребна едукација на на-

5 <https://www.radiomof.mk/utre-zapochnuva-uchebnata-godina-onlajn-nastava-kje-ima-za-site-a-kombinirana-dokolku-dozvolat-epidemiolozite/>

6 На Институтот на етнологија и антропологија на оваа платформа беше реализирана наставата во учебната 2020/21.

7 <http://lead.org.mk/dalecinsko-ucenje-ili-daleku-od-ucenje/>

ставниот кадар, но и обезбедување субвенции за наставниците за набавка на техничка опрема за изведување на настава на далечина, бидејќи за изведување на онлајн наставата најчесто наставниците и средношколските професори користеле свои лични компјутери. И други организации од граѓанскиот невладин сектор спроведоа истражувања на оваа тема и резултатите беа речиси идентични (приказ бр. 1).

Пред почетокот на новата учебна 2020/2021 година делегација на Сојузот на средношколците беше примена во Владата каде беа запознаени со владината одлука за моделот по кој ќе се организира наставата во основното и средното образование во услови на Covid-19, со најава за соработка со средношколците за моделот на наставата. Но по една седмица, Сојузот на средношколци реагираше дека средношколците биле исклучени од учество во процесот на носење на одлуката за тоа како да продолжи наставата од септември. Исто така, незадоволни од реализацијата на наставниот модел за учебната 2020/2021 година, Сојузот на средношколци најави можни протести и бојкот на наставата. Имено, средношколците се залагаа за комбиниран модел на настава, каде што наставата ќе може да тече и со физичко присуство според здравствените протоколи, а онаму каде што има поголем број заразени од Covid-19, наставата да се изведува онлајн. Со еден месец задоцнување од вообичаената пракса, новата учебна година започна на 1. октомври 2020 г. Не секаде еднакво, во 600 училишта со физичко присуство, некаде на отворено во училишните дворови, а некои преку онлајн платформата. Иако часовите беа скратени, наставната програма според која се одржуваше наставата не беше прилагодена со времето на часот. Ученици тврдеа дека наставните единици се истите, а она што нема време да се предаде, им се дава како домашна задача. Исто така, некои наставни единици во-

општо не биле предавани. Најмногу кратења претпеле часовите со вежби и повторување. Најпосле, годината заврши со 159 денови настава, наместо вообичаените 180, временски поделени на часови во траење од 35 минути. За учениците од основно образование, се емитуваа и часови на македонски и на албански јазик на македонската телевизија. Учениците од прво до четврто одделение, имаа две опции за кои одлучуваа родителите на учениците: настава со физичко присуство или настава на далечина. Учениците од прво, второ и трето одделение кои одеа на училиште, почнуваа во различно време со временска дистанца од 10 минути, за да не се среќаваат на влезот, ниту на крајот од часовите. Времетраењето на часовите беше скратено на 30 минути. Сепак и оние родители кои ја избраа опцијата настава со физичко присуство, секогаш кога ќе имаше позитивен случај на ковид вирусот, без разлика дали е наставничка или ученик, наставата се префрлаше на онлајн платформа. Повисоките одделенија (IV-IX), како и средношколците, целата учебна 2020-2021 ја поминаа со учење на далечина, или како што беше наречена – хибридна настава. Во второто полугодие помал дел од наставата се одвиваше со физичко присуство, поголемиот дел онлајн, додека учениците од стручните училишта одеа комбинирано на настава. Ваквата реализација на наставата во првото полугодие министерката ја оцени како успешна во услови на пандемија. За разлика од неа, Сојузот на средношколци имаше повеќе забелешки а ги детектираше и другите штетни последици врз менталното здравје поради физичката дистанца, од онлајн учењето и од намалените и ограничени контакти помеѓу соучениците.

Долготрајната состојба со корона вирусот донесе и некои прагматични решенија и помалку позитивни случувања, па владата на 01. декември на училиштата им испрати документ

со препораки за начинот на однесување на наставниците и на учениците за време на наставата на далечина⁸. За време на онлајн наставата важат истите правила на однесување како и во училиница. Наставниците водат евиденција за присутните, а на часот не смеат да се вклучат други ученици од училиштето или од друго училиште преку споделување на линкот од часот. Учениците не смеат лажно да се претставуваат и да препишуваат како би стекнале предност во однос на другите од аспект на оценување на постигнувањата, наведено е во препораките. Една од препораките е за време на онлајн-часовите, камерите да бидат вклучени, а микрофонот да биде исклучен, освен кога ученикот одговара на прашање или поставува прашање. Снимање на онлајн часот не е дозволено. Се препорачува одржување и следење на онлајн-часовите на тивко место во домот како не би се слушале гласови на други лица. За непочитување на препораките предвидени се педагошки мерки утврдени во правилник.

И оваа година полагањето на матурскиот испит беше предмет на дискусија помеѓу средношколците од завршните години и Министерството за образование и наука. Помеѓу средношколците имаше различни индивидуални ставови во однос на прашањето дали треба или не да се полага матурски испит за матурантите од 2021 година. Сојузот на средношколци најави бојкот на наставата доколку властите не ги исполнат нивните барања. Иако бојкотот беше реализиран во средните училишта низ 20 града во државата, министерката го оцени како изразен револт и незадоволство на мали групи. Барањата се состоеја во намалување на бројот на предмети кои треба да ги полагаат, од четири на два: мајчин јазик (ма-

⁸ <https://mon.gov.mk/content/?id=3402>

кедонски, албански, турски) и предмет по избор на ученикот. Покрај тоа, бараа Министерството да ги објави скратените наставни програми и останатите материјали за испити. Додека дел од матурантите ја бојкотира наставата, Министерството за образование и наука соопшти дека повеќе од 14.000 матуранти се пријавиле за полагање на државна матура. Законска обврска на министерството беше да организира полагање на државна матура бидејќи таа е услов за запишување на факултет и кај нас и во странство. Сепак, беше најавено дека државната матура оваа година ќе се полага по скратена и изменета методологија. Од материјалот што се обработува во третата и четвртата година, во државната матура ќе бидат дадени наједностави прашања поради намалениот квалитет на добиени знаења. Државниот матурски одбор заедно со претставници на Сојузот на средношколци се согласија државната матура да се состои од 4 испити (2 екстерни и 2 интерни). Проектната задача беше на тема по слободен избор на ученикот, со цел да биде поблиска до културата на живеење на средношколците, да креираат своја идеја во форма на младинска иницијатива, филм, дигитална платформа, мултимедијален настан. Иако сите средношколци не се согласуваа со оваа одлука, сепак државната матура се реализираше, а беше проширена листата на изборни предмети, за третиот екстерен испит со два предмети – информатика и географија.

Искуства од соседството

Кога станува збор за начинот на кој се справуваа со вирусот Covid-19 нашите соседи, можеби после подолго време се најдовме, народски кажано – во ист кош. И во основните и средните училишта во регионот се правеа обиди и стратегии за алтернативен начин за предавање на училишниот материјал. Во Србија училиштето беше ставено „на пауза“ од

17. март 2020г. Министерството за просвета, наука и технолошки развој организираше часови на државната телевизија РТС Планета, РТС Моја школа, претходно снимени по принцип на учество на онлајн конференција. Часовите трааа 30 минути. За нижите одделенија часот најчесто е сниман во училиницата и наставничката се однесува како на час со физичко присуство. Во погорните одделенија или во средните училишта, наставникот не е видлив, или стои во долниот десен агол од екранот. Пауер поинт презентација се презентира на големиот дел од екранот. Ваквата настава се организираше за сите одделенија од основно и средно образование – гимназиско, стручно, дуално, и настава на јазиците на националните малцинства. На оваа платформа беа организирани и подготвителни часови за завршните испити. Државата донесе Стручно упатство за организација и реализација на образовно воспитната работа за основно училиште за учебната 2020/21 г. со што се регулираат главните начини на работа во основните училишта во услови на пандемија: настава на далечина, настава преку јавниот медиски сервис, модели на образовно-воспитната работа, и насоки и упатства за раководните кадри на училиштата.

Хрватска започна со настава на далечина на платформа на HRT – Škola za život од 16 март 2020, за севкупното основно и средно образование. Проектот е финансиран од Европската унија. Времетраењето на видео часовите е различно, од 5 минути до 55 минути по видео презентација. Некои предмети, ми се чинеа дека се преоптоварени со информации, а некои дури и несоодветни за возраста на ученикот за кој се наменети. Прашањето за концентрацијата на ученикот и држење на фокусот кон предметната единица, ми останаа неразјаснети. Инаку се работи за прегледен сајт на кој успешно може да се следат предавањата.

Социјалната (физичка) дистанца, забраната за собирање на поголема група луѓе на едно место, предизвика затворање на училиштата и во Словенија, а предавањата се одвиваа преку интернет. Владата усвои Правилник за привремена забрана за групирање на луѓето во образовните институции, кои од 26. март беа затворени а наставата се одржуваше на далечина. На 13. мај владата усвои уредба со која првите три одделенија од основците и матурантите од средните училишта се вратија на училиште на 18. мај 2020г., а од 25. мај се вратија сите основци. За сите други наставата на далечина се одвиваше до крајот на учебната година. Следната година основците од нижите одделенија одеа на училиште, а и некои од средните училишта повремено се отвараа, во зависност од епидемиолошката состојба (Križaj, Pristavec Đogić, Egor 2021:4-6). Словенија во пандемијата не организираше настава преку јавниот сервис. Таа и дотогаш имаше многу проекти кои се реализираа последните десетина години, за современи модели за дигитализација на образованието. На пример, Одделението за етнологија и културна антропологија, во 2018г. организираше научен симпозиум на кој беа разработувани теми како етнографијата може да се ажурира и надгради преку дигитални алатки и пристапи. Во време на кризата, и антрополозите мораа да најдат нови пристапи за проучување на начините на живот, вклучително и употреба на дигитални методи (Podjed 2021:267). Училиштата веднаш се вклучија во активностите и организираа образование на далечина давајќи им подршка на наставниците. Директорите на средните училишта беа фокусирани на подготовка на учениците од завршните години за матурскиот испит, додека владата ги откажа националните тестирања за учениците од основните училишта. Онлајн наставата користеше разни начини на кои наставниците ги подобруваа своите вештини:

оние кои имаа повеќе познавања и ИТ стручњаците ги советуваа наставниците, кои пак имаа пристап до заеднички дидактички препораки подготвувани во сите училишта. Некои од наставниците самостојно се подготваа, а некаде беа организирани кратки обуки за користење на интернетските образовни алатки. Во однос на одржување на онлајн настава или настава во живо, средните училишта почесто работеле во живо (64,9%) за разлика од основните училишта (33,3) (Skubic Ermenc et al. 2021:5). Мнозина практикувале поставување на образовниот материјал на училишната веб страница и испраќале материјал за учење преку електронска пошта.

Наместо Заклучок: Епилог

Светската пандемија покажа многу недостатоци во постојниот образовен систем. Најпрво се покажа дека наставниот кадар не е ни приближно подготвен за дигиталниот начин на работа, ниту доволно има познавања на дигиталните можности, а им недостасуваат и педагошки вештини. Виртуелниот свет не може да ја замени класичната училница каде се воспоставува поинаков комуникациски начин на однесување помеѓу наставникот и другите сокласници од одделението. Но во ситуација во која се наоѓа светот, ова е најсоодветниот начин наставните единици да им се пренесат на учениците. Ако образовниот процес го набљудуваме и како инструмент на културна трансмисија при истражување на училиштата и одделенијата тогаш може да се заклучи дека сеуште малку знаеме за улогата на училиштето во културните промени. Поради пандемијата со корона вирусот децата во светот во просек изгубиле 74 дена настава, или речиси една третина од учебната година. Според Ингер Ашинг, извршна директорка на организацијата „Save the children“, скоро една година по официјалното прогласување пандемија во светот, стоти-

ци милиони деца сè уште не одат на училиште. На 25 јануари 2021г. на Меѓународниот ден на образованието, претставничката на УНИЦЕФ Патриција ДиЏовани, ги детектирала недостатоците на македонското образование, потенцирајќи дека треба да има поголемо вложување во професионалниот развој на наставниците, со цел да добијат пристап до можности за учење и можности да напредуваат во кариерата. Истовремено, треба да се зголеми времето што учениците го поминуваат во основно училиште; да се зајакнат критериумите при избор на кандидати за идни наставници на наставничките факултети, и да се стави фокус врз ефективна и ефикасна распределба на средствата, обезбедувајќи праведно финансирање и повисоки финансиски средства за училиштата⁹. Република Северна Македонија го забележа најдолгото затворање на училиштата за учење со физичко присуство, при што мнозинството ученици посетуваа он лајн настава вкупно 54 недели, многу повеќе од просекот од 25 недели во регионот на Европа. Патриција ДиЏовани, ја поздрави одлуката на Владата за отворање на училиштата за сите деца во септември. Нагласи дека, заедницата треба да го поддржи безбедното отворање на училиштата, а доколку ситуацијата се промени, затворањето на училиштата треба да се разгледа само како последна можност, кога нема други алтернативи.

Најпосле, во време на пандемија, кога се применуваат ригорозни правила (носење маска, држење физичка дистанца, почесто одржување хигиена, употреба на средства за дезинфекција, ограничено движење, полициски час, до забрана на влез на одредени места без вакцина против COVID-19), кога ситуацијата се менува од ден за ден, сите одлуки во вр-

ска со наставата зависат од одлуките на Кризниот штаб при Министерството за здравство. Во зависност од нивните проценки и протоколи, Министерството за образование носеше многу од своите одлуки. И денес е така. Последната одлука на Владата се однесува за плановите за отворање на основните и средните училишта за настава со физичко присуство во учебната 2021/2022 година. Засега се остваруваат, и во основните и во средните училишта. Но состојбата е уште посериозна бидејќи при толку долготрајна пандемија, заразени и починати, луѓето се соочија со многу други проблеми, делумно и како поседица на пандемијата. Ако притоа образовниот процес го набљудуваме и како инструмент на културна трансмисија при истражување на училиштата и одделенијата, тогаш може да заклучиме дека сеуште малку знаеме за улогата на училиштето во културните промени (Ogbu 1989:54). Засега, сеуште не се гледа крајот!

⁹ <https://www.radiomof.mk/unicef-povika-na-reformi-vo-obrazovaniето-bazirani-na-dokazi-kade-uchenicite-kje-se-centarot-na-promenite/>

Литература:

Castelli R.F., Sarvary A.M. 2021. Why students do not turn on their video cameras during online classes and an equitable and inclusive plan to encourage them to do so, Ecology and Evolution. <https://doi.org/10.1002/ece.3.7123>

Karakaya, K. 2021. Design considerations in emergency remote teaching during the COVID-19 pandemic: a human-centered approach. Education Tech Research Dev 69. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09884-0>

Križaj M., Mojca Pristavec Đogić M., Eror A. 2021. Šolanje v času COVID-19, Republika Slovenija Drzavni Zbor, Ljubljana. https://fotogalerija.dz-rs.si/datoteke/Publikacije/Zborniki_RN/2021/Solanje_v_casu_COVID-19.pdf

Milman, B.N. March 30, 2020. This Is Emergency Remote Teaching, Not Just Online Teaching. <https://www.edweek.org/leadership/opinion-this-is-emergency-remote-teaching-not-just-online-teaching/2020/03>

Milman, B. N. Pandemic pedagogy, 2020. <https://kappanonline.org/pandemic-pedagogy-covid-19-online-milman/>

Podjed, D. 2021. Renewal of Ethnography in the Time of the COVID-19 Crisis. Sociologija i proctor. Vol.19 No 219. Zagreb. <https://doi.org/10.5673/sip.59.0.10>

Ogbu, J, U. 1989. Pedagoška antropologija. Školske novine. Zagreb.

Skubic Ermenc K., Kalin J., Mažgon J. 2021. How to Run an Empty School: The Experience of Slovenian School Heads during the COVID-19 Pandemic. SAGE Open. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/21582440211032154>

Tonković A, Pongračić L, Vrsalović P. 2020. Djelovanje pandemije Covid-19 na obrazovanje diljem svijeta. Foo2rama.

Časopis za odgojne i obrazovne znanosti. Vol.4, No.4, Slavonski Brod, 121-134.

United Nations. AUGUST 2020. Education during COVID-19 and beyond, https://www.sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf

Користени електронски извори:

<https://www.radiomof.mk/vladata-gi-zatvora-gradinkite-uchilishtata-i-fakultetite-na-dve-nedeli-poradi-koronavirusot/> (14.09.2021).

<https://www.unicef.org/northmacedonia/mk/media/6886/file> (14.09.2021).

<https://mia.mk/drzhavna-matura-nema-uchenicite-nema-da-se-vratat-vo-klupite-uchebната-godina-e-a-zavrshat-onla-n/> (14.09.2021).

<https://vlada.mk/node/22625> (14.09.2021).

<https://www.radiomof.mk/utre-zapochnuva-uchebната-godina-onlajn-nastava-kje-ima-za-site-a-kombinirana-dokolku-dozvolat-epidemioložite/> (14.09.2021).

<http://lead.org.mk/dalecinsko-ucenje-ili-daleku-od-ucenje/> (14.09.2021).

<https://mon.gov.mk/content/?id=3402> (14.09.2021).

<https://www.savethechildren.net/news/children-have-lost-more-third-their-school-year-pandemic> (14.09.2021).

http://lead.org.mk/wp-content/uploads/2021/02/Istrazuvanje_dalecinsko-ucenje.pdf (14.09.2021).

<https://www.radiomof.mk/unicef-povika-na-reformi-vo-obrazovanieto-bazirani-na-dokazi-kade-uchenicite-kje-se-centarot-na-promenite/> (14.09.2021).

Д-р Мирјана П. Мирчевска

Професор

Институт за етнологија и антропологија

Природно-математички факултет на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“

Скопие, 1000

ул. “Архимедова” 3

miramir@pmf.ukim.edu.mk

**Влијанието на пандемијата врз (не)одржливоста на традицијата -
Посмртниот обред кај муслиманите во Охрид пред и по пандемијата**
Виктор Трајановски

**The Impact of the Pandemic on the (Un)Sustainability of Tradition -
The Posthumous Ritual of the Muslims in Ohrid Before and After the Pandemic**
Viktor Trajanovski

***Abstract:** In this paper I will try to make an overview of the impact of the pandemic caused by COVID-19 on the posthumous rituals of the Muslim population living in Ohrid. My aim is to show through a concrete example of how a pandemic can change a centuries-old tradition, lead to its modification, temporarily “freeze” it or put it in „isolation“. The data that will be presented are based on empirical material gained over a period of time from the beginning of the pandemic to the present day.*

***Keywords:** Tradition, pandemic, posthumous rituals, bathing, dressing, ritual table*

Во овој труд ќе се обидам да направам еден преглед на влијанието на пандемијата предизвикана од КОВИД-19 врз посмртните обреди застапени кај муслиманското население кое живее во Охрид. Идејата ми е преку конкретен пример

да прикажам како една пандемија може да ја промени повеќевековната традиција, да доведе до нејзина модификација, привремено да ја замрзне или стави во „изолација“. Со цел да се постигне поставената цел, беа спроведени квалитативни методи во истражувањето. Како дел од квалитативната парадигма, беа искористени индивидуални интервјуа направени со лица жители на Охрид, меѓу кои беа вклучени и свештени лица кои чинонашалствуваат во охридските светилишта (џамии и теќе) одговорни за организирање на верски живот. Интервјуата беа надополнети со соодветна литература, интернет извори, информации добиени преку веб-страници, особено на министерство за здравство кога стануваше збор за протоколите за превенција од инфекција и заштита од КОВИД-19.

Веќе две година глобалната пандемија предизвикана од коронавирусот непрестајно го попречува секојдневниот социјален живот. Сите сектори на социоекономскиот живот, од посета на училишта, универзитети и пазари до славење на лични социјални собири, уметност и музички настани, се опфатени со пандемските блокади или рестрикции.

Она во што успеа оваа пандемија да замеша прсти секако се обредите од животниот циклус: раѓање, свадба и смрт, односно разни обичаи и обредни практики кои произлегуваат од овие три животни циклуси. Токму овој послендиот (посмртниот обред) некако ми го одвлече вниманието, така што во овој труд акцент ќе биде ставен токму на влијанието на пандемија врз погребување кај муслиманите во Охрид.

Само по себе, се наметнува прашањето што е традиција, неговото значење и поимање и во што се огледа нејзиниот континуитет? Поимот **традиција** доаѓа од лат. *traditio* со

значење предавање, пренос, „нешто да се пренесува натаму“, проникнува во сите области на човечкото живеење и дејност. Традицијата е оној чинител кој овозможува сите вредности кои ги создала одредена заедница, како сопствено културно наследство на таа заедница (обичаи, верувања, норми, вредности, итн.), да се пренесе од генерација на генерација. Често се изедначува со поимот народна култура, со целокупното општонародно творештво (Уред. Јакимовска 2015).

Традицијата, несомнено претставува чувар на најголемите вредности во вкупниот живот на еден народ, на една етничка заедница, преку чиј континуитет се формира, развива и одржува човечкото општество. Поради тоа проучувањето на улогата на традицијата секогаш го привлекувало вниманието на етнологот на кого овие прашања му давале свој голем научен допринос и внесувале свој поглед во ова неизбежна основа на етнологската проблематика (Влаховиќ 1994: 5).

Поголем дел од времето традициите се менуваат и еволуираат. Промените се постепени, а изведувањето на практика на нов, малку поинаков начин, не значи дека претставува непочитување кон традицијата (Уред. Јакимовска 2015). Во својата книга “Динамика на фолклорот“ Бар Толкин (1996) вели дека традицијата претставува рамнотежа на елементи кои се менуваат и елементи кои остануваат исти. Тој сугерира дека традицијата поседува и “динамички“ (променливи) и “конзервативни“ (статични) карактеристики кои му овозможуваат да биде адаптивна, но исто така да создава чувство на континуитет (Уред. Јакимовска 2015).

Традицијата е, историска категорија која се менува во современи услови, односно се прилагодува на потребите на живеење. Промената настанува под дејство на масовна кул-

тура и научно-технички прогрес, пред сè низ процес на активна и пасивна акултурација. Промената е предизвикана од разни фактори, односно причинители (Влаховиќ 1994: 7).

Знаеме дека постојат ситуации во кои традициите навистина завршуваат или се насилно изменети и прекинати. На пример, историјата забележува примери на неколку домородни групи во северна и јужна Америка кои речиси исчезнале заради болестите кои ги донеле европските доселеници. Територијалните војни помеѓу доселениците и домородните групи понекогаш дури и актите на геноцид избришале цели домородни заедници. Некоку групи биле конвертирани во религиите воведени од колонистите и заради тоа престанале да ги практикуваат нивните оригинални традиции - понекогаш и под закана. Овие групи толку радикално се промениле (во некои случаи биле целосно уништени) што голем број од нивните традиции биле, во многу реална смисла, загубени (Уред. Јакимовска 2015).

Денес човештвото е соочено со коронавирус заболувањето. Ова е заразно заболување предизвикано од новиот коронавирус, наречен SARS CoV-2, за прв пат откриен во Кина, во декември 2019 година¹. Прогласувањето на светската пандемија² е последниот пример на закана или тест со кој се соочува традицијата и нејзината одржливост.

Раѓањето, свадбата и смртта се најзначајните моменти од животот на секој човек. Како критични моменти од животот, раѓањето, свадбата и смртта биле и се причина за пре-

1 Што е КОВИД-19?: <https://koronavirus.gov.mk/pocetna/zashtita/covid19>, (последен пат е пристапено на: 06. 10. 2021).

2 Терминот „пандемија“ значи сериозно заразно заболување кое брзо се шири меѓу луѓето и се случува истовремено не само во една земја, туку и низ целиот свет.

земање на обредно-магиски дејства со кои се настојува да се воспостави нова социјална рамнотежа во заедницата (Неделков 2014: 7).

Најважната активност на заедницата во случај на смрт на некој нејзин член е, во најкус можен рок, влијанието на смртта и мртовецот како магиски преносител да ги направи неактивни или нивното делување да го сведе на најтесни рамки. Тоа се постигнува најпрво со преземање на потполна изолираност на умрениот, на луѓето што се во непосреден контакт со него, како и на куќата и пошироката заедница. Оние, пак кои доаѓаат во контакт секогаш преземаат низа превентивни мерки коишто не го дозволуваат ширењето на смртоносниот принцип. Бидејќи овој вид изолација не може да биде долготраен, во најскоро време, умрениот се погребува, при што, заедницата смета дека неопходно е да се изврши магиско разлучување на доброто од лошото, корисното од опасното (Ристески 2020).

Смртта во традицијата на многу заедници и народи, е само начин за премин од едно егзистенцијално ниво во друго (Антић, 1971: 123). Моментот кога човекот го завршува својот живот на овој свет е премин од еден модалитет на егзистенција во друг модалитет на егзистенција на онтолошко ниво (Види Јовановић, 1950: 173). Од ваквиот концепт кон смртта, што имплицира верување во еден задгробен живот, произлегуваат бројни правила на забрането, дозволено, пожелно, со што заедницата настојува обредниот субјект да го изолира од секојдневната реалност на овој свет и да го интегрира во неговата предодредена средина на оној свет (Неделков 2014: 157).

Смртта е многу болно и емотивно време, но духовната вера може да дозволи да биде онаа што е исполнета со на-

деж и милост. Муслиманите веруваат дека смртта е оддалечување од животот на овој свет, но не и крајот на постоењето на една личност. Напротив, тие веруваат дека вечниот живот допрва треба да дојде и да се моли за Божјата милост да биде со оние што се „повлекле“, во надеж дека ќе можат да најдат мир и среќа во животот што треба да дојде³.

Откако ќе се констатира смрт на одредено лице веднаш се известува оцата и/или муфтиството како надлежно верско тело. Се договара време и место каде ќе се изврши погребот и се договараат останатите детали поврзани со погребниот обред, т.е. се прецизираат сите обредни активности кои треба да се извршат.

Следен чекор кој се презема е обредно капење на покојникот. Неискапениот мртвовечки нечист субјект, не може да премине во, условно кажано, оној другиот свет. Оттука со оваа постапка обредниот субјект се чисти од мртвовечката нечистотија како предуслов за преземање на новата улога (Неделков 2014: 184).

Обично овој чин го врши оцата, а доколку починатото лице е жена, тогаш овој чин го врши посебна жена, специјално одредена за оваа прилика. *„Миењето на џеназе се вика гасулење. Оној што мие се вика гасалка. Гасалка се вика жената. Местото каде се мие, каде би требало да се мие џеназето се вика гасуљ-хане. Комплетното тело се мие дури и се чисти прљашина. Комплетно се мие за да оди чист во другиот свет. Се покриваат интимните делови, додека*

3 <https://mk.eferrit.com/%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8-%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%87%D0%B0%D0%B8/>, последен пат пристапено на 01.10.2021 г.

кај жената се покрива телото со пешкир. Прво му се дава абдест на умрениот и после трипати се чисти телото со сунѓер и со сапун... Денес бидејќи има гасуљ-хане во капела, на гробишта, оваа постапка се извршува таму еве веќе неколку години. Порано се вршело во дворот, во домот на покојникот⁴.

Според исламските шеријатски прописи не е дозволиво починатите лица да се погребуваат со нивната облека. *„Човекот доаѓа гол во овој свет и се испраќа гол⁵“* Штом ќе заврши обредното капење, покојникот се завиткува со кефин или кефен (бела ткаенина) и се става во табут. *„Кефинот има три дела. Два се како чаршафи и еден како кошула, се покрива целото тело и лицето⁶.* Доколку покојникот е жена тогаш кефинот се состои од пет делови, дополнително се покрива главата и градите.

По извршеното обредно капење и облекување, се пристапува кон џеназе намаз. Џеназе намаз обично се клања во гробишта на посебно место. *„Се прави дова (молитва м.з.) и се клања џеназе намаз. Има четири врсти на џеназе, за возразен маж, за жена, за мало машко дете и за женско дете⁷“.*

По завршување на џеназе намазот, свештеното лице кое го предводи погребот бара од присутните да дадат халал

4 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам и шејх во Хасан-баба теќе.

5 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам и шејх во Хасан-баба теќе.

6 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам и шејх во Хасан-баба теќе.

7 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам и шејх во Хасан-баба теќе.

на покојникот. Ова се повторува трипати. Доколку некој од присутните не се согласи да даде халал, свештеното лице не смее да го изврши чинот на погребување, сè додека не се изнајде решение. Во најголем број од случаите не давањето халал е последица од должничко-доверителски односи меѓу покојникот и оној кој не се согласува да даде халал. Па, најчесто некој близок од семејството на покојникот го подмирува долгот. *„Има случаи да не даде алаал. Најчесто кога бил должник, борчлија, за пари, но исто така се злоупотребува тоа“*⁸.

Откако покојникот ќе добие халал од сите присутни се пристапува кон чинот на полагање на покојникот во своето вечно почивалиште, т.е. во мезарот или гробот. *„После халал’к се носи на местото каде што ќе се погребва. Тројца од блиските влегуваат во кабурот и го земаат телото⁹. Еден значаен момент на кој се обрнува внимание е десната страна на покојникот задолжително треба да биде свртен кон киблето¹⁰. Се спушта долу и после се редат дајами, тоа се иштици и после се фрла земја¹¹. Се става во земја, дека човекот е создаден од земја и ќе замине во земја¹². Потоа се учат последните суриња од Куранот: трипати Ихљас сурето, еднаш Фелек сурето и Нас еднаш... и се прави дова. По-*

8 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам во Хасан-баба теќе.

9 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам во Хасан-баба теќе.

10 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Омер Хобол, имам во Али-паша џамија во Охрид.

11 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам во Хасан-баба теќе.

12 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Омер Хобол, имам во Али-паша џамија во Охрид.

сле таа дова се учи талкин. Се споменува, се чини ко едно повикување према нашето верување, доаѓаат мелеци Мункир и Некир ја испитуваат твојата вера, Пејгамбер итн. Свештеното лице кој го учи талкиот го спомнува името на умрениот и името на таткото или мајката на умрениот. Порано само на арапски, денес и на турски и албански и македонски јазик“.

По погребот домашните најчесто даваат ручек или вечера. Овој обреден чин се врши на домот на покојникот и тоа првие три дена, при што, семејството на починатиот, подготвува и дели храна „за душа на умрениот“.

Обредните трпези на кои се принесува храна во чест на умрениите, согледани на едно симболично комуникациско ниво претставуваат можност за влегување во светот на сакралното, при што раздадената храна претставува најважниот медијатор и трансмитор на информации и вредности меѓу световите (Ристески 2020: 66).

Во Охрид најчеста храна која се припрема за оваа пригода кај исламското население е јагмазник, еден вид на тестено јадење и алва. Но, сепак обредната трпеза е збогатена и со други јадења, а не ретко таа се порачува од ресторани.

„Тевхид се учи дома. Некогаш три вечери по ред и до седум дена порано. Денес до три дена и се завршува. Фамилијата, граѓанско, не по шеријат, порано не се давале ручеци, туку се одеше дома и се делеше јагмазник и халва. Тоа се прави од маст, од кравја маст, брашно и млеко. Тоа е традиција за Охрид и Струга и алва, за душа на покојникот. Денес често пати прават ручеци дома или во ресторани¹³.

13 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам во Хасан-баба теќе.

Покрај првите три дена, помени се прават и на седмиот ден, на четириесетиот ден, или по шест недели, на педесет и вториот ден, на шест месеци (пола година) и на година.

За првите три дена се дава вечера после јаџија зимно време, летно време после акшам намаз. Се учи тевхид и се дава вечера. Потоа на шест недели... Или пак одат на 52 дена бидејќи тогаш почнува телото да се распаѓа, да се одвојува од коските месото, ова е народно верување, не шеријатско исламско. Сите обреди се прават дома. Секој помен се прави вечера или ручек се дава. Потоа на шест месеци и на година се прават помени¹⁴.

Веднаш по погребот сите одат на ручек. Потоа на втора и трета вечер се викаат најблиските дома се пеат молитви и се дава храна. Тоа се прави и на седмиот ден. Најчесто приготвена храна од ресторан и секако алвата како задолжителна обредна храна со цела да оди духовен пат. Се викаат најблиските фамилија. На седми ден (или дома или во ресторан) се прави истото. На 40 ден, на 52 ден, шест месеци и година. На 52 ден има легенда дека тој ден паѓа носот и се пеат молитви поврзани со паѓање на нос. Но, зависи од телото различно паѓа носот, некогаш побрзо, некогаш подоцна¹⁵.

Во продолжение ќе бидат прикажани промените кои настанале во посмрнитот обреден комплекс, односно како пандемијата извршила одредени промени врз процесот на погребување, но и одредени рестрикции врз останатите пропратни активности и обичаи кои се тесно поврзани за смртта.

14 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам во Хасан-баба теќе.

15 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Омер Хобол, имам во Али-паша џамија во Охрид.

Откако беа воведени заштитните и вонредните мерки во Македонија, беше сменет протоколот за погребување на сите починати лица во земјава, па, според него, се ограничи бројот на присутните на погребот и тоа беше дозволено само присуство на членовите на најтесното семејство; не се вршеше опело од свештено лице во верскиот објект, туку само на гробното место на отворен простор. Доколку починатото лице умре како последица на корона вирусот во здравствена установа, изоставено е обредното капење и облекување на покојникот по традиционалниот верски начин со бело платно т.н. кефин.

Исто така, беше воспоставен протокол за обезбедување, транспорт и погребување на починато лице од корона вирусот, кој подразбира пет фази, од кои првата е обезбедување и заштита на персоналот што постапува со телото. Персоналот кој постапува со телото треба да биде заштитен со носење на лична заштитна опрема (ЛЗО) и тоа: капа за еднократна употреба, медицинска маска, мантил за еднократна употреба, ракавици и заштита за очи (очила или визир), чизми или затворени чевли за работа. Втората е подготовка на телото. Се затвораат сите отвори или рани што може да ги има пациентот, како што се отвори за уста, нос, уши, анус и трахеотомија, со употреба на памучни топчиња или газа натопена во средство за дезинфекција врз база на хлор (содржи хлор). Третата е завиткување на трупот по строги процедури. Потребно е завиткување на трупот во чаршав натопен со средства за дезинфекција врз база на хлор (содржи хлор). Потоа, завитканото тело се става во кеса за леш. Четвртата е транспорт на трупот до локацијата за погреб. Истиот персоналот кој го подготвува телото, го пренесува починатото тело во сандак и го предава на погребална фирма која управува со

гробништа. И последната е целосна дезинфекција на просторот каде што престојувало починатото лице¹⁶. Овие процедури имаат свои посебни потпроцедури, кои се пропишани за лица починати во домашни услови и за лица починати во болнички услови. Здравствените власти велат дека овие протоколи мораат да ги почитуваат медицинскиот персонал, семејствата на починатите и операторите на погребните претпријатија.

Според процедурата, која е пропишана за постапување со телата на починати лица во домашни услови што се сомнителни или потврдени на КОВИД-19, не смее да се допира или да се бакнува мртвото тело од страна на семејството, не смее да се пренесува телото и веднаш семејството треба да повика локален оперативен сервис за погребување.

Погребувањето на починатите лица што биле заразени од коронавирусот е процес што се одвива во неколку фази, дефиниран по строги протоколи. Сите тела на починатите се третираат со посебни мерки и заштитни механизми, пропишани за случаи со заразни болести.

Овие превентивни мерки се во функција да се спречи каква било опасност од дополнително ширење на вирусот, кој, според епидемиолозите, може да се задржи во телата на починатите.

Следејќи ги пропишаните мерки и протоколи за превенција од инфекција и контрола за безбедно управување со мртво тело во контекст на КОВИД-19, населението се соочи со промена на долговековната традиција во однос на посмрт-

16 Види: <http://zdravstvo.gov.mk/wp-content/uploads/2020/04/Protokol-za-preventsija-od-infektsija-i-kontrola-za-bezbedno-upravuvane-so-mrtvo-telovo-kontekst-na-COVID-19.pdf>, последен пат посетена на 01.10.2021 г.

ниот обреден комплелкс. Сакајќи или не, граѓаните придржувајќи се кон протоколите за безбедно управување со мртво тело, свесно ги прекршија традициските норми и правила, но и шеријатските прописи кога станува збор за погребните обреди. Како што и претходно кажавме, доколку лицето почине како последица од КОВИД-19, особено во болнички услови, изоставено е обредното капење и облекување на покојникот по традиционалниот верски начин со бело платно т.н. кефин, односно кефен. Во случај лицето да почине како последица на КОВИД-19 во болнички услови тогаш постапката е следна: Се затвораат сите отвори или рани што може да ги има пациентот, како што се отвори за уста, нос, уши, анус и трахеотомија, со употреба на памучни топчиња или газа натопена во средство за дезинфекција врз база на хлор (содржи хлор). Се завиткување на трупот во чаршав натопен со средства за дезинфекција врз база на хлор (содржи хлор). Потоа, завитканото тело се става во кеса за леш а потоа во ковчег, па дури и во лимен ковчег како што налагаа протоколите одреден период, што секако се коси со шеријатските прописи околу таквиот начин на погребување¹⁷.

„Ако е дозволено да се направи во џамија, обредите може да се направат во џамија. Ако починатиот не е од корона џеназето оди нормално со капење. Додека оние кои починале со корона во тие случаи рацете ни се врзани од државните институции. Оти умрениот се зема во сандук и веќе не се отвара. И директно се вози кон гробиштата. Не знаат ништо го ставаат во ковчег. Во прво време дури и во лимен, мета-

17 Види: <http://zdravstvo.gov.mk/wp-content/uploads/2020/04/Protokol-za-preventsija-od-infektsija-i-kontrola-za-bezbedno-upravuvane-so-mrtvo-telovo-kontekst-na-COVID-19.pdf>, последен пат посетена на 01.10.2021 г.

лен сандак. Сега тука доаѓа до многу промени. Сега ценазето не може да се мие.¹⁸

Уште и доколку верникот е починат од корона, таквиот покојник не се мие. Кога умира од корона во Инфективно, се става во сакфандер и се става во табут и се погребува со табут. Не се мие бидејќи не се знае дали може да му наштети на човекот. За едно добро дело може да се направат сто лоши дела. Бидејќи и оцата има фамилија, доколку го мие ако се зарази може да го пренесе и на неговата фамилија¹⁹.

По прогласување на пандемијата и носење на протоколите за погребување дојде до промена и во редоследот на погребните активности. Промената најчесто се одрази во погребувањето кај лицата кои се починати како последица на КОВИД-19. Па, така, наместо вообичаениот тек на погребниот обред (капење - облекување - ценазе намаз - закоп), покрај изоставувањето на капењето и облекувањето, покојникот прво се погребува, па потоа следи обредното пеење на ценазето со веќе утврдените молитви. Образложението за ваквата рокада на обредните активности се објаснува со прочистување на покојникот, но овој пат не со вода туку се земја. Добро познат е обичајот кај муслиманите наречен „тејемум“, формално чистење со чиста земја (прав) или со предмети изработени од земја. Оваа практика се извршува пред извршување на молитвата (намаз) во случаи кога верниците не се во можност да дојдат до вода, или кога имаат малку вода која е потребна за пиење и подготовка на храна. Земјата како и во-

18 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам во Хасан-баба теќе.

19 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Омер Хобол, имам во Али-паша џамија во Охрид.

дата ја има истата функција на прочистување на телото на верникот. Аналогно на ваквото прочистување на верникот за време на животот, земјата ја има истата функција и за покојникот на кој не е извршено обредно миење со вода. Земјата која ќе биде фрлена врз ковчетот на покојникот го прочистува покојникот и на тој начин е припреман да влезе чист во „оној свет“.

Доколку некој е починат од корона прво со копа, прво се става во гроб, во земја. Откако ќе се стави во земја се пее ценазето. Човекот кога нема услови за гусул, за капење, со вода, се мие со земја кога нема услови додека најде вода. Е сега се оди со таа претпоставка дека се гасули со земја. Значи земјата е фрлена, земјата е чиста, го чисти телото и затоа се клања ценазето после и се вршат останатите обреди²⁰.

Последниот чин од посмртниот обред е обредната трпежа или давање храна за душа на покојникот. Овој обичај како што кажавме погоре во текстот, се одвива во домот на покојникот. Меѓутоа во време на пандемијата и овој обичај е ставен во „изолација“, па делењето на обредната храна се одвива исклучиво во кругот на потесното семејство.

„За време на пандемија не се вика во домот. За време на корона нема одење на ручек и нема викање гости ниту дома. Кога е за умрените, домашните се под изолација тогаш овие работи ги нема, нема ни алва нема ништо²¹“.

20 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам во Хасан-баба теќе.

21 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Илхан Шех, имам во Хасан-баба теќе.

„Се ограничи бројот на гости во домот на покојникот, нема собири по куќи. И да е нормално умрен, забрана има за собирање во куќи. Значи не се оди по тие обреди²²“.

На мојот соговорник му починал таткото за време на пандемијата, меѓутоа не како последица на КОВИД-19. Неговото семејство одлучило да не ги викаат роднините и блиските во својот дом и да послужат храна за душа на покојникот, така што свесно ја „прекршиле“ традицијата. Во првата наредна прилика кога ќе се прави помен за покојникот секако доколку дозволуваат условите, фамилијата има желба да ги викнат блиските роднини и пријатели и да дадат ручек за „душа на покојникот“.

„За година кога ќе се прави помен, ако е нормални услови ќе ги викнеме роднините и ќе дадеме ручек, меѓутоа ако не, нема да викнеме никој²³“.

Интересно е да се спомене еден нов момент кој произлезе од ваквата ситуација со која се соочени верниците. Во замена за обредното јадење кое треба да се сподели со роднините и пријателите, одредени луѓе почнаа да делат храна на сиромасите, да им плаќаат сметки и долгови, или да им даваат пари за она што им е најпотребно. Ваквиот новитет кој се појави како рефлексija на пандемијата може да постане почеток на една нова традиција, а во исто време и крај на повеќе вековната традиција на обредна трпеза за „душа на починатите“.

22 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Омер Хобол, имам во Али-паша џамија во Охрид.

23 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Омер Хобол, имам во Али-паша џамија во Охрид.

„Подобро е да се даде на сиромасите се прави поголемо добро дело отколку да се дава на ороман-тороман²⁴“.

Дали и во колкава мера оваа светска пандемија успе(в)а да ја промени, да ја стави во изолација или пак трајно да ја измени традицијата е прашање за чиј одговор ќе почекаме по завршување на пандемијата.

Литература:

Антић Љ., 1971. Прилог библиографији о; самртним, погребним и посмртним обичаја и веовањима. - В: ГЕМ, књ. 34, 123-243.

Влаховиќ П. 1994. Традицијата и континуитетот во светлината на етнологијата. - В: Етнолог, бр. 4-5, 5-11.

Јовановиќ Б., 1950. Магија српских обреда : у животном циклусу појединца. Службени гласник.

Неделов, Љ. 2014. Обреди на премин од животниот циклус на Македонците во Тиквеш, Скопје, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Природно-математички факултет, Институт за етнологија и антропологија.

Ристески Љ. С. 2020. Антропологија на смртта, Поимање на смртта во народната култура на Македонците, Скопје, Центар за етнолошки истражувања и применета антропологија.

Уредник Јакимовска И. 2015. Материјали по предметот: Антропологија на фолклор, Скопје, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Природно-математички факултет, Институт за етнологија и антропологија.

Toelken В. 1996. Dynamics of Folklore, Utah State University Press; 1st edition.

24 Сопствено теренско истражување во Охрид, 2021 г. Соговорник Омер Хобол, имам во Али-паша џамија во Охрид

Интернет източници:

Што е КОВИД-19?. <https://koronavirus.gov.mk/pocetna/zashtita/covid19> (06. 10. 2021).

Д-р Виктор Трајановски

Доцент

Институт за етнологија и антропологија

Природно-математички факултет на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“

Скопие, 1000

ул. “Архимедова” 3

trajanovskiv@pmf.ukim.mk

Антропологија на културниот туризам во време на пандемија

Маја Доновски Лукаревска

Anthropology of Cultural Tourism during a Pandemic

Maja Donovski Lukarevska

Abstract: *The current crisis caused by the COVID-19 pandemic, in addition to the impact on all other activities globally, has had serious implications for tourism as an economic and social phenomenon. This was especially reflected in the field of cultural tourism which is based on the direct presentation of cultural values (cultural and manifestation events, cultural-historical heritage) in front of the audience – tourist visitors, mostly in mass groups. This was forbidden for security reasons during the current pandemic.*

This paper deals with the impact of canceling the cultural events of national importance for the Republic of North Macedonia, more specifically Galichnik wedding on individuals-potential tourist visitors, but also on potential participants in the cultural spectacle.

Keywords: *cultural tourism, tourism in pandemic, Galichnik wedding, cultural event*

Глобалното богатство на традиции е еден од главните мотиви за патување, со тоа што туристите сакаат да искушат нови култури и да ја осознаат глобалната разновидност на

традиционалните уметности и занаети, манифестации, ракоговорби, ритуали и кујни. Културната интеракција поттикната од посетителите и туристите гради интернационални дијалози, разбирање, толеранција и мир.

Културниот туризам првенствено ги заштитува историските, културните и антропогените вредности на руралните и урбаните средини, а потоа ги промовира пред посетителите без да го наруши нивниот континуитет на постоење и опстојување низ годините. Локалното население зема учество во промоцијата на вредностите, кои за нив претставуваат постојано животно опкружување а притоа и локалната заедница има придобивки од културниот туризам. На светско ниво, UNWTO (The World Tourism Organization) утврдува дури 47% учество на културниот туризам во вкупниот светски туризам и бележи растечки тренд.¹ Во Република Северна Македонија, имајќи го предвид големото културно наследство од различни историски периоди, исто така се смета дека културниот туризам е водечки во вкупната национална туристичка понуда.

Актуелната криза предизвикана од COVID-19 пандемијата, покрај влијанијата на сите останати дејности на глобално ниво, предизвика сериозни импликации и врз туризмот како економски и општествен феномен, а особено врз културниот туризам кој се заснова на презентација на културните вредности (културни случувања или културно наследство) пред публика (туристички посетители), најчесто во помасовни групирања.

¹ UNWTO, 2018. Tourism and Culture Synergies, World Tourism Organization (UNWTO), Madrid, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418978>, p.94

Со оглед на тоа што за културниот туризам потребно е присуство на публика, обично во големи бројки и во затворен простор што го зголемува ризикот од зараза, овој вид на туризам во изминатава година беше сосем видоизменет, односно беше преминато на виртуелизација на културното наследство. Во повеќето случаи пак, особено културните манифестации кои традиционално се одржуваат, беа целосно откажани.

Културниот туризам во време на пандемијата на COVID-19 на глобално ниво речиси целосно беше прекинат, притоа беа откажани голем број манифестации, особено големите музички настани (Eurosong, Glustonbury, Oktoberfest...), концерти на големите музички ѕвезди и многу други значајни настани. Неодржувањето на ваквиот тип на настани со времетраење од најмалку една година има соодветни негативни импликации врз социјалниот и културниот живот на луѓето, како и врз одржувањето на виталноста на културниот туризам.

Културен туризам

Културниот туризам се базира на туристички посети на локации со утврдено културно-историско значење со дополнителна едукација за настанувањето и карактерот на истите. Културниот туризам се темели на културно-историското наследство како основен ресурс. Културното наследство според UNESCO вбројува: споменици, комплекси и места. Во споменици спаѓаат: археолошките остатоци, скулптури, слики, записи и слично. Комплекси претставуваат поединечни или поврзани градби кои поради својата архитектура, хомогеност или нивното месето во околината, содржат ис-

клучителна вредност од аспект на историјата, уметноста, архитектурата или науката. Местата, пак се антропогени или интегрални дела на човекот и природата и локалитетит кои пак имаат исклучителна вредност од аспект на естетиката, етнологијата и антропологијата.

Културното наследство кое претставува основа за развој на овој вид на туризам мора да се валоризира и соодветно да се заштити и притоа грижливо да се понуди како туристички продукт. Културниот туризам е од особено значење и за локалното население поради тоа што покрај туристите и самите тие, се запознаваат со локалната и регионалната историја и понатаму можат полесно да ја споделат со туристите. Со тоа се обезбедува континуитет во развојот на заедницата, се подига свеста за значењето на локалното културно наследство, се подобруваат граѓанските вредности и квалитетот на живот.

Кога станува збор за културните туристички вредности, тие се делат во неколку групи во кои спаѓаат: етносоцијалните, културно-историските, манифестациските и амбиенталните вредности. Етносоцијалните вредности ја отсликуваат материјалната и духовната култура на народите или етничка целина на одреден простор. Овие вредности го опфаќаат целокупниот културен хабитус, односно: начинот на живеење, локалните обичаи, изворните културолошки елементи, носижата, фолклорот со сите негови сегменти, гастрономијата и др. Културно-историските туристички вредности се антропогени појави и настани кои ги опфаќаат сите позначајни културно-историски настани, личности, легенди и преданија. Притоа културно-историските туристички вредности можат да се групираат во следните групи: археолошки локалитети, верски локалитети и градби, меморијални паркови (гробници), спомен обележја и профана архитекту-

ра. Манифестациските туристички вредности се всушност сите традиционални културно-уметнички, забавни, спортски, политички, научни собири и стопански приредби кои се одржуваат на одреден простор. Амбиенталните туристички вредности се оние кои го негуваат автентичниот просторен изглед и овие вредности имаат целосно антропогено потекло. Според овие туристички вредности се вреднуваат зачуваните амбиентални средини, руралните населби, органската улична мрежа, композициската уникатност на просторот и односот со природното опкружување.

Според UNWTO (The World Tourism Organization), во иднина културниот туризам ќе биде еден од петте сегменти на туристичкиот пазар (покрај авантуристичките патувања, еко туризмот, крстарењето и тематскиот туризам), поради што се очекува зголемување на интересот за патувањата иницирани од културниот туризам. Исто така, културниот туризам помага при разбирањето на мултикултуралниот свет, интеракцијата помеѓу различните култури и нивната важност за севкупниот глобален идентитет и препознавањето на заедничките вредности.

Културен туризам во пандемија

Новите предизвици кои ги донесе COVID-19 кризата, во областа на туризмот, се засноваат на несигурност, неизвесност, нестабилна економска и бизнис средина, непознато времетраење на пандемијата, (не)достапност на вакцина, намалена мобилност, карантини, рестрикции за патувања и непознавање на „новото нормално“.

Иако културниот туризам е комплексен феномен кој го вклучува материјалното и духовното културно наследство, во одговорот на предизвиците предизвикани од COVID-19 кризата, културниот туризам одговори на алтернативни на-

чини, односно се бележи незапамтен пораст на виртуелизација на културното наследство (Vodanović Lukić; Lukić, 2020:2). Имено, многу светски познати музеи започнаа со виртуелни посети на нивните колекции, светски познатите музички ѕвезди настапуваа на онлајн концерти, театрите нудеа снимени видео проекции од нивните претстави, итн.

Културата беше незаменлив потпирач во предизвиците поврзани со COVID-19 пандемијата, поради тоа што на одреден начин помогна на голем број луѓе кои се бореа со социолошките влијанија од карантинските денови, да имаат пристап до културни искуства од своите домови. Способноста за виртуелен пристап и уживање на културата нудеше чувство на удобност, како и извор на инспирација дека патувањата ќе продолжат во иднина.

Исто така, поради затворањето на границите и рестрициите при патувањата, туристите на светско ниво како и во Република Северна Македонија, преминаа на домашниот туризам, односно туризам во рамките на своите држави, поради што се оствари економски бенефит на домашно тло, како и запознавање со културните туристички вредности на сопствените држави за кои дотогаш малку или воопшто не се знаеше.

Со оглед на тоа што 90% од случаите на зараза со COVID-19 се случуваат во урбаните средини, влијанијата на пандемијата најмногу се почувствува во градовите, особено во сиромашните средини² и во најгусто населените места. Со над една милијарда луѓе кои живеат во неформални населби и услови и се опишани како сиромашни квартави, COVID-19 панде-

2 CCSA, 2020 How COVID-19 is changing the world: A statistical perspective, CCSA (Committee for the Coordination of Statistical Activities) <https://unstats.un.org/unsd/ccsa/documents/covid19-report-ccsa.pdf>, p.52.

мијата доведе до директни влијанија врз безбедноста на храната, домувањето, обезбедување на засолниште и пристап до основните потреби. Брзото ширење на заразата примарно по градовите, каде влијанијата беа огромни на социолошко, физичко и економско ниво, луѓето почнаа да ги користат викенд куќите поинтензивно или да купуваат или градат нови куќи во викенд населбите на езерските крајбрежја или планинските предели. Тоа доведува до развој на т.н. резиденцијален туризам, кој всушност означува користење на станбени градби односно викенд-куќи на одредени поволни локации снабдени со соодветна потребна инфраструктура, кои туристите ги користат за одмор и рекреација.

Градовите традиционално играат голема улога во културниот туризам, со оглед на тоа што урбаното наследство, како и новите градби и урбани целини, исто така се смета за исклучително важен културен ресурс за развој на културниот туризам. Тие беа првите субјекти меѓу најпогодените од пандемијата, што резултирше со ограничувања и исклучувања на урбаниот туризам. Од друга страна, пак туризмот во руралните средини, нудеше сериозни можности за закрепнување од стресот предизвикан од пандемијата, бидејќи за сите луѓе беше наложена и побарувана социјална³ дистанца како превентивна мерка за спречување на ширењето на заразата, така што руралните средини тоа го овозможуваа односно имаше помала концентрација на луѓе, искуства на отворен простор и запознавање со нови локални културошки елементи и настани.

3 Социјалната дистанца во пракса значеше физичка дистанца.

Манифестациски „event“ туризам

Туристичката посетеност иницирана од разновидни манифестации се нарекува манифестациски туризам, или туризам инициран од настани, така што овој туризам се дефинира уште и како „event tourism“. Настаните привлекуваат туристи (како и спонзори, медиуми и останати инстанци) кои инаку не би го посетиле местото, доколку не би бил организиран настанот.

Манифестацискиот туризам е дел од културниот туризам поради тоа што манифестациите се некогаш иницирани и од културно-историското наследство, односно одржувањето на традиционалните манифестации. Според Getz&Page (2016), манифестациите се делат во четири главни категории и тоа: бизнис (конгресни) настани, фестивали и културни настани, забавни настани и спортски настани.

Графички приказ на Типологија на планирани настани и места: перспектива на „event“ туризмот⁴

⁴ Спореди: Donald Getz, Stephen J. Page, 2016. Progress and prospects for event tourism research, Tourism management, Volume 52, p.593-631

Бизнис настаните или деловните настани побаруваат конвенциски и изложбени центри, вклучувајќи бројни, помални приватни забави што се случуваат во ресторани, хотели или одморалишта. За спорт, исто така се потребни посебни простори, вклучувајќи атлетски паркови, арени и стадиони. Фестивалите и другите културни прослави се помалку зависни од градбите и тие можат да користат паркови, улици, плоштади, театри, градски тврдини, концертни сали, но и многу останати отворени јавни простори или простори на отворено кои наменски би се создале (пренамениле) за некој настан. Забавните настани, генерално се обезбедуваат од приватниот сектор и користат разновидни простории.

Покрај овие типови на настани, значајна туристичка вредност се и стопанските манифестации. Во оваа група спаѓаат дегустации, натпреварувачки собири од различни стопански дејности, изложби и саемски приредби.

Традиционалните настани, празнувања, фестивали, како дел од нематеријалното културно наследство во едно општество и култура, во кои се дава акцент на нивните улоги, значења и влијанија во општеството се од исклучително значење за идентитетскиот склоп и односот спрема сопствената култура. Тоа се различни типови на настани кои некогаш може да бидат религиозни празнувања, ритуални настани, церемонијални, секогаш во облик на своевиден спектакл. Со одржувањето на виталноста на ваквиот тип на манифестации се негува автентичноста како и на самите настани така и на просторите во кои истите се одржуваат, се унапредуваат интеракциите меѓу домаќините и гостите, се поткревува нивото на културата на самата локална заедница и се зголемуваат и економските придобивки.

Културните настани, како форма на културен туризам, особено оние кои се случуваат во руралните средини, имаат големо влијание врз локалната заедница од многу аспекти. Првенствено, имаат социолошко влијание и играат значајна улога во социолошкиот сегмент на животот во руралните средини, односно одржувањето на соживотот меѓу локалното население. Понатаму, економските влијанија се исто така несомнени, особено во земјите во развој, каде што поради организацијата на културните настани како туристички атракции, се создаваат нови работни места во служба на туристичките активности, се продаваат локални производи, ракотворби како комплементарни елементи на туристичките посети. Исто така, со оглед на зголемувањето на интензитетот на туристичката посетеност за културни настани, односно зголемувањето на концентрацијата на голем број посетители на ограничен простор, побарува исто така подобрување на инфраструктурната опременост на просторите, со што се подоборуваат и условите за живот на локалната заедница и се задоволуваат туристичките потреби. Притоа, мора да се негува животната средина и природното опкружување, односно да не се наруши балансот и хармонијата меѓу природата, културата и туризмот.

Галичка свадба

Галичник е планинско село на падините на планината Бистра, сместено во западниот дел од државата, под карпестите делови на врвот Говедарник. Селото нуди восхитувачки погледи и визури до Дебарското Езеро и село Скудриње, а самото село има фантастична амфитеатрална морфолошко-физичка поставеност на куќите нормално на изохипсите,

со влезови во куќите од сите нивои. Галичник е рурална населба оформена на 1270-1450м. надморска височина.

Галичка свадба е несомнено културна манифестација која е со најголемо национално значење за Република Северна Македонија. Поради тоа, Галичката свадба се смета за многу значаен културен ресурс од нематеријалното културно наследство за одржување на културниот туризам во регионот, особено што секоја година овој настан традиционално добива покровителство од Претседателот на државата. Галичката свадба како настан се одржува од 1963 година со мали прекинани, но од 1973 год. до денес Галичката свадба се одржува непрекинато, освен во 2001 год. кога поради вооружениот конфликт не била создадена добра атмосфера за изведба на овој спектакл, иако и тогаш симболично било изведено орото „Тешкото“ пред селската чешма. Во годините од почетокот до 1991 год. учесниците во манифестацијата биле статисти. Во 1991 год. се случила првата вистинска венчавка кога младоженците навистина биле венчани во црквата во Галичник.⁵

Галичка свадба се одржува еднаш годишно, секоја година на Петровден - 12ти јули и е настан богат со оригинални, единствени и неповторливи свадбарски обичаи и ритуали, како што се: чекањето на тапаните, свекрвино оро, носењето на невестата на вода, поставување на свадбарскиот бајрак, канењето на мртвите, бричењето на зетот, земањето на невестата, замесувањето на лебот, венчавањето во црквата „Св. Петар и Павле“ и други ритуали. Секоја година, организациони тим (комисија) избира двајца млади кои ќе се венчаат на

5 <https://www.fakulteti.mk/news/10072020/dali-znaete-zoshto-galichka-svadba-nikogash-nema-da-bide-pod-zashtita-na-unesko>, превземено мај 2021

Галичката свадба. Еден од предусловите е барем еден од младите да потекнува од Галичко семејство.

Галичката свадба како дел од нематеријалното културно наследство, кое се пренесува од генерација на генерација, идејно е замислено постојано да се негува и одржува, да се носи со неприликите кои се создаваат низ времето, поради тоа што има видлив позитивен ефект врз посетителите, врз жителите, врз локалната заедница, културата и културниот туризам во селото и државата.

Со оглед на минатогодишните препораки за избегнување масовни собири во време на COVID-19 пандемијата, Галичката свадба првично беше презакажана од традиционалниот датум на 12ти јули за 26ти август, за празникот Пресвета Богородица. Но, сепак Советот на месната заедница Галичник одлучи и тогаш да не се одржи.

Со неодржувањето на Галичката свадба во 2020 година, при непосредното интервју со тогашните потенцијални младоженци, се потврдува фактот дека оваа вест за неодржување на свадбата влијаела разочарувачки врз нив, со оглед на тоа што младоженецот има галичко потекло и своето детство го поминал во Галичник, долги години бил учесник на манифестацијата и отсекогаш посакувал да се оствари во најважната улога на Галичка свадба, како зет. Сепак, поради тоа што најважно беше почитувањето на мерките за заштита и здравјето на сите учесници и посетители, како и сите Галичани и сопственици на куќи во Галичник, така и потенцијалните младоженци ја прифатија одлуката на организаторот да се откаже културниот настан и остана да се надеваат дека наредната 2021 година ќе им се овозможи учеството во главните улоги во Галичката свадба. Така, на 17ти и 18ти

јули 2021 година се одржа Галичката свадба со истите младоженци кои беа предвидени за претходната, 2020 година. Свadbата во 2021 година се одржа во целокупен репертоар и во полн сјај, во согласност со актуелните мерки за борба против COVID-19 пандемијата.

Фото бр. 1 - Зетот, младоженец на Галичка свадба 2021 година: Филип Бундовски, Галичник, 17 јули 2021год. Автор: Маја Доновски Лукаревска

Фото бр. 2 - Почеток на културниот настан во Галичник на 17 јули 2021год. Автор: Маја Доновски Лукаревска

Фото бр.3 - Свекрвино оро, Галичник 17 јули 2021 год. Автор: Маја Доновски Лукаревска

Фото бр.4 - Поаѓање на поворката од вила Доста, Галичник 17 јули 2021 год. Автор: Маја Доновски Лукаревска

Покрај Галичката свадба како културно случување, во Галичник се одржуваа и други културни настани како што се: Галичка ликовна колонија и Галичка книжевна колонија, кои како културни настани се едни од поатраktivните културни случувања и имаат меѓународно значење. За жал, овие културни настани сега не се одржуваат. Исто така, како активен

културен настан е и „Галичник филм фестивал“, кој минатата година се одржа целосно онлајн, а закажан е годинава да се одржи со физичко присуство на туристи. Понудата на културни настани во Галичник е оскудна и непостојана и исто така временски сконцентриран само во краток период од летната сезона.

Откажувањето на Галичка свадба не влијаеше врз продолжување на традицијата, што се покажа и по откажувањето во 2001 год. Во непосредно интервју со испитаници со Галичко потекло и сопственици на куќи во Галичник, се смета дека поинаква форма (видео, онлајн) на Галичката свадба не би можело да го замени доживувањето во живо.

....Зурлата и тапанот со капките на челата на играорците, и стопениот од сонце кармин на играорките... брчките и гримасите на лицата додека се игра Тешкото, како и сталоженоста и скаменетоста на ликот додека се игра Невестинското оро, во ниту една виртуелна форма не се доловува како што се доживува во живо. Тоа се деталите со кои се отсликува секој стих од Тешкото од Конески.....

Испитаник од Галичник, 29.05.2021

Неодржувањето на Галичка свадба во 2020 год. видно ја намали туристичката посетеност за Петровден, што укажува на тоа дека главниот двигател на културниот туризам во Галичник, и на туризмот воопшто е манифестацијата - Галичка свадба. За Петровден 2020 година можеби зурли диво не писнаа и туристи не поитаа накај Галичник, но поради карантинските денови во градовите и рестрикциите за патувања

во странство, луѓето поитаа кон своите куќи во Галичник да ги поминат деновите на свеж воздух и во природно опкружување. Поради тоа, во летниот период во 2020 год. во Галичник имаше исклучително голем број посетители, односно сопственици на куќи и нивни гости, дисперзирани во целиот летен период, не само сконцентрирани за време на одржувањето на Галичката свадба, како во претходните години.

ЗАКЛУЧОК

Откажувањето на Галичката свадба во 2020 година, манифестација која претставува дел од нематеријалното културно наследство, особено важна за одржувањето на долгогодишната традиција на Галичани беше разочарувачки за иницијалните младоженци и за локалната заедница, но сепак одлуката на организаторот беше целосно прифатена. Сепак, туристичката посетеност на Галичник во 2020 година беше дисперзирана во текот на целиот летен период, што укажува на тоа дека во отсуство на овој културен настан од меѓународно значење, посетеноста добива порамномерна крива на посетеност во текот на сезоната, односно немаше пик за Петровден па потоа да евидентно да се намали. Исто така, порамномерната туристичка посетеност во 2020 год. се заснова на избегнувањето на урбаните средини поради пандемијата и престојувањето во викенд куќите во Галичник, што го направи селото исполнето со цагор од луѓето.

Литература:

CCSA, 2020. How COVID-19 is changing the world: A statistical perspective, CCSA (Committee for the Coordination of Statistical Activities) <https://unstats.un.org/unsd/ccsa/documents/covid19-report-ccsa.pdf>, p.52.

Getz, D., Page, J. 2016. Progress and prospects for event tourism research, *Tourism management*, Volume 52, p.593-631.

UNWTO, 2018. Tourism and Culture Synergies, World Tourism Organization (UNWTO), Madrid, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418978>, p.94

Vodanović Lukić, I., Lukić, A. 2020. Small is beautiful (and safe): utjecaj pandemije COVID-19 na kulturni turizam, http://www.iztsg.hr/files/file/RADOVI/2020/COVID-19/Vodanovi%C4%87-Luki%C4%87-I_Luki%C4%87-A_2020.pdf, p.2.

Интернет източници:

<https://www.fakulteti.mk/news/10072020/dali-znaete-zoshtogalichka-svadba-nikogash-nema-da-bide-pod-zashtita-na-unesko>, превземено мај 2021

Маја Доновски Лукаревска

Институт за етнологија и антропологија

Природно-математички факултет на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“

Скопие, 1000

ул. “Архимедова” 3

lukarevska@gmail.com

Обичајт Сурва в Пернишко по време на пандемија

Цветана Манова, Ния Спасова

The Tradition of Surva in Pernik Region during the Pandemic

Tsvetana Manova, Niya Spasova

Abstract: *In our contemporary world we face many challenges that affect our views and change the reality as we know it. Changes occur not only in our daily lives, but they also affect our festivities. This study traces the organization and participation of the people of the Pernik region in the Surva tradition in the context of a global pandemic in early 2021. It covers the preparatory activities in the villages in the surrounding area, where this tradition has been closely guarded for generations. The collected narratives undoubtedly show the willingness of the local population to keep it alive. In spite of the attempts of the local authorities to 'ban' the Surva masquerade games and restrict the gathering of large groups of people, the bearers of the tradition, united by their common passion and with a great sense of humor, together they create the necessary conditions for the Surva on 14 January 2021.*

Keywords: *Surva masquerades games, pandemic*

В съвременния свят сме изправени пред много предизвикателства, които променят познатата ни реалност и влияят на миогледа ни. Динамичното развитие на социума неминуемо води и до промени в културния модел, които могат да бъдат наблюдавани във всяка сфера от обществения живот.

Изменения настъпват не само в делниците ни; те засягат и цялата празничност. Бедствията и катаклизмите, които връхлитат изненадващо и неизбежно, трансформират възгледите ни за света и преобръщат живота на всеки. Те оставят трайна следа в културната памет, а несигурността в идния ден води след себе си редица последствия.

Текстът проследява изпълнението на обичая Сукова в Пернишко на 13 и 14 януари 2021 г. в условията на глобалната пандемия от COVID-19.

Както е известно, в края на 2020 г. Министерството на здравеопазването удължи срока на извънредната епидемиологична обстановка у нас и със специална Заповед на министъра преустанови провеждането на всички обществени групови мероприятия. Беше въведено задължително спазване на физическа дистанция от най-малко 1.5 м и поставянето на защитни маски. Тази заповед буквално застраши изпълнението на маскарадните игри по Сукова в селата на Средна Западна България, на които се събират хиляди изпълнители и зрители.

Реакцията на самите носители на тази хилядолетна традиция заслужава специално внимание поради своята уникалност:

„И турците са забранявали Суковата, и през Втората световна война е била забранявана, ама тя си е била и ще си бъде“ (В. Д., 69 г., с. Елов дол);

„На българина не можеш да му забраниш нищо от традицията! Забранителите да си гледат работата, каниме ги на Сукова у нащо село.“(А. М., 59 г., с. Ярджиловци);

Никой не може да ми забрани да играя. Аз съм с маска“ (С. Д., 46 г., с. Ноевци) „Е, кой може да ме спре? Ще си играя в моя двор, ама ще играя“(Х. Р., 30 г., с. Богданов дол);

„Ха! Трябва да съм умрел, та да не излезнем на Сукова“ (М. Г., 65 г., с. Светля);

„Кметът на селото беше против игрите, имахме спорове, но аз написах във фейса: „Който иска да предаде дедите си, нека се откаже от игрите тая година“. Въобще нямаше колебания в групата дали да играеме, или не. Никой дори не е коментирал това. Знаеше се, че ще играем“. (П. С., 45 г., с. Гигинци)

Само два дни преди Сукова прииждането на р. Конска остави под вода много къщи и селскостопански площи в с. Ярджиловци. Кметът на селото заяви в пресата: „Река Конска потопи половината от селото. Нивите се превърнаха в езера. Паункова махала цялата е под вода... стана страшно“. А на самия 14 януари каза, че няма къща, която да не е засегната от наводнението. Част от населението на гр. Батановци беше евакуирано. Така трескавата подготовка за празника протече на фона на противоречиви събития и несигурност. В повечето от селищата в региона местните власти се намесиха в организирането на маскарадните игри, като се опитаха да ги спрат, а другаде и без тази намеса природните стихии можеха да ги осуетят.

Тези местни бедствия многократно подсилиха напрежението от COVID-19. Кметът на гр. Перник обяви бедствено положение и въведе в изпълнение Общинския план за защита при бедствия в частта План за защита при наводнения (За Перник 14.01.2021). В съгласие със заповедта на министъра, и поради тези сериозни местни бедствия, повече от кметовете също забраниха маскарадните игри. Независимо от всички ограничителни мерки подготовката за празника не спря. Носителите на традицията показаха готовност да се съобразят

с някои от ограничителните мерки, но бяха категорични, че „Каквото и да става, Сурова на 13 и 14 януари ще има!“. Сурвакарите от с. Люлин се заканиха: „Тази година ще играем, за да изгоним не само злите сили, но и COVID-19“.

Непосредствено преди Сурова правителството смекчи своите изисквания към провеждането на игрите, но забранителните заповеди на много от местните кметове (например на кмета на община Радомир) останаха в сила. Два дни преди празника, на 12 януари, Районната здравна инспекция събра всички ръководители на групите и възложи спазване на мерките за безопасност по време на игрите по Сурова; служителите на инспекцията раздадоха по 20 предпазни маски и предупредиха, че ще наблюдават обичая по селата. На всички кметова бяха раздадени предписания. Дежурни служители от всяка кметска управа и МВР обхождаха селата и предупреждаваха, че не трябва да се палят огньовете и да се струпват много хора около тях; не трябва да има много зрители и гости; не трябва да се провеждат обичайните срещи между сурвакари от няколко села; че маскарадните групи трябва да излязат без основните си персонажи невеста и младоженец, защото те вървят близо един до друг; че в никакъв случай не трябва да се влиза в дворовете и къщите на местните жители, и пр., и пр. Средствата за масова информация в района напомняха тези предписания ежедневно. Тези действия предизвикаха и чувството за хумор на участниците, които дълго след празника се шегуваха, че не разбират аргументите на управниците, защото „сурвакарите така или иначе са с маски“.

Горното подробно описание на забраните в този текст и реакцията на населението беше необходимо, за да проследим

„изпълнението“ на тези забрани по време на самия празник Сурова.

Народният празник Сурова се изпълнява всяка година в 41 села на Пернишки регион¹. Той е вписан в представителната листа на елементите на нематериално културно наследство на ЮНЕСКО. В някои от групите изпълнителите намаляват, в други се включват всички, на които съответното село е родно място, в трети се маскират и играят много временни жители и гости, но е важно, че тази обичайна практика е жива и в третото хилядолетие. По време на пандемията, след въведените редица ограничения и забрани, няколко от селата се съобразиха с тях и там празникът не се състоя.

Сурвакар от с. Друган разказва: „Не играхме тая година. Как да играеме, нали радомирския кмет забрани... Никой не излезна. Забраната си е забрана. А преди това хората се готвеха за Суровата. Аз направих много маски, даже имам една от клони – извити, оплетени по особен начин, много е страшна, тя е против COVID-19“ (К. Щ., 70 г., с. Друган).

В записки от с. Стефаново четем: „Тази година не сме играли нито на 13, нито на 14. Имаше забранителна заповед на радомирския кмет. Като им казах, че няма да играеме, много от тях се разсърдиха. Но аз бях категоричен и казах, че който излезе, трябва да си плати глобата. Никой не излезе. Имаше много недоволни от това решение, даже някои казаха: „Щом няма да излизаме на тази Сурова, догодина и на Сурова в се-

1 Бела вода, Ярджиловци, Драгичево, Кралев дол, Люлин, Батановци, Черна гора, Лесковец, Мешица, Големо Бучино, Богданов дол, Витановци, Расник, Ковачевци, Сирищник, Косача, Чепино, Светля, Габров дол, Лобош, Елов дол, Дивля, Извор, Стефаново, Друган, Бегуновци, Кошарево, Велковци, Долна Секирна, Гигинци, Ноевци, Слаковци, Радомир, Копаница, Дивотино, Пещера, Калище, Земен, Дрен, Ракиловци, Банице.

лото, и на Фестивала в Перник, ще изпратиме само табелата „Стефаново“ (С. Б. – Предс. на читалището).

Не беше празнувана Сурова и в селата Долни Раковец и Прибой. Но! Важно е да отбележим, че много от сурвакарите, които до този момент са играли в посочените селища, тази година отидоха да играят в села, чиито кметове не са забранили празника, а само са предписали противоепидемични мерки. Един пример – голяма част от маскираните в с. Прибой, бяха забелязани около огъня в центъра на с. Копаница.

Във всички останали 37 селища сурвакарските групи излязоха и изпълниха маскарания обичай. В някои от тях изпълнителите бяха по-малко от обичайното. Например: в с. Лесковец около огъня играха с маски 40 души; повечето от тях не бяха местни, а гостуваха при свои роднини, заради удоволствието от маскарата. Осем души от жителите на селото са преболедували от COVID-19, а двама от тях са починали. В съответствие с традицията сурвакарската група отдаде чест на починалите членове с едноминутно мълчание (снимка 1). В село Ковачевци маскираните бяха около 30 души; те споделиха, че обичайно са много повече, но една част са се отказали заради пандемията. В с. Косача постоянните жители са 50 души, а маскираните на Сурова бяха 20, начело с кмета (снимка 2). Участниците в Сурва споделиха, че въпреки намаления брой на маскираните в групата през тази година, събраните дарове и финансови средства надхвърлят тези от предишните години. Събраните средства най-често се използват за подпомагане на дейността на групата или се влагат в проекти, които са важни за ежедневието в селото. Живите традиции сплотяват хората и поддържат локалната общност.

Интерес предизвиква фактът, че в голяма част от селата групите сурвакари бяха много повече от обичайното. Ето разказите на някои от участниците:

„В нашето село постоянно живеещите са по-малко от 40 души, ама на Сурова бехме повече от 100. Тая година бехме повече от миналата. И зрителите беха повече.“ (М. С., 68 г., с. Светля);

„Тая година, на знам дали зарад пандемията, или заради нещо друго, на 13 вечерта на мегдана имаше много повече хора от всяка друга година – и като участници, и като зрители. Участниците бяха над 80 души. Имаше и много деца. Селото има около 200 души жители, а на Сурова бяха много повече. Откъде ли не бяха дошли...“ (В. С., 53 г., с. Черна гора);

„Нали си знаете, че Кошарево е центърът на Суровата?... Тая година беха повече маскирани от други години. Повече беха. А зрителите... страшно много, много повече от други години. Играхме до среднощ.“ (Д. М., 50 г., с. Кошарево);

И последният наратив: „Не знам защо, но тая година имаше повече мечкаръе на Сурова от миналите години. Много народ се облече. И много деца имаше тая година. С ликове бехме около стотина души. Дивотинци не са уплашени от пандемията. Празникът си беше такъв, какъвто е всяка година, даже по-хубав“. (З. Н., 49 г., с. Дивотино).

Особено внимание заслужава фактът, че точно в най-смутните времена на пандемия се появиха нови маскарadni групи и играха в райони, където през последното столетие не е имало сурвакарски маскарad. Никъде в етнографската литература по темата няма данни за маскирания по Сурова в самото селище Перник. На 13 януари 2021 г. вечерта, новосформирана група от маскирани млади хора и деца играха по улиците на Варош – най-стария квартал в Перник под хъл-

ма Кракра. Водачът на групата разказва: „Хората страшно ни се зарадваха. Стояха по терасите, подвикваха, радваха се страшно много. Посрещнаха ни така радостно, че и ние се радвахме, че обикаляме. Една баба излезе от двора и даде на тъпанджията 10 лв. След нея един старец също ни даде 10 лв. И други двама от дворовете ни дадоха банкноти. Подаваха ни през оградите вино, ракия, плодове... За първи път ни виждаха, а ни се радваха и ни даряваха. От сега нататък там ще играем винаги.“ (Г. Г., 39 г., гр. Перник). В тази посока имаме още един факт – от много десетилетия в гр. Трън и трънските села няма прояви, свързани със сурвакарските игри. Тази година (2021) трънското читалище „Г. Пинджурова“ обяви официално в мрежите, че през януари в гр. Трън „ще има Детско кукерско шествие на деца облечени в кукерски носии“. В различните медии се коментираше, че „тази година се възстановяват кукерските игри в Трънско“. След игрите във фейсбук се появиха множество снимки, от които се виждаше, че в шествието участват и гости от селата Сопица и Долна Секирна, които играеха заедно с трънските деца. На други снимки беше представена игра с маски в с. Бусинци, Трънско. След обявата във фейсбук един от бившите служители в отдел „Култура“ Перник писа, че в Трънско кукери не е имало, кукерите са в други райони на България (очевидно колегата е искал само да внесе яснота в терминологията на маскираните). Но отговорът във фейсбук беше: „На нас, трънчани, няма да ни дават акъл как да кръщаваме традициите. Когато Трън е бил център на култура и традиции, Виесте ходели прави под масата“. Дълго след това медиите огласяваха, че от тук нататък всяка година през януари в Трън ще играят маскирани.

Една от ограничителните мерки, въведени от контролиращите органи, беше конкретизирана по отношение на персонажите – групите трябваше да играят без „невеста“ и „младоженец“, които поради ролите си няма как да спазват необходимата дистанция един от друг. Тази забрана беше зачетена само в две от сурвакарските групи – тези на с. Слаковци и кв. Бела вода. Всички останали водеха целия задължителен персонаж. В село Елов дол дори спазиха „изобретената“ си традиция да вземат невестата от къщата, в която живее, и да я разходят из улиците, за да я видят всички. Изпълняващите ролята на невести и младоженци бяха облечени в традиционното за района облекло, както винаги, но на лицата си носеха медицински маски. Личното наблюдение на маскарадните игри в района показва, че и при изпълнението на обичая по време на пандемия в сурвакарските групи имаше всички познати традиционни персонажи – „невеста и младоженец“, „мечка с мечкар“, „поп и клисар“, „лекар“, „полицай“, „цигани“, „зози“ и други.

В няколко от кметските заповеди и предписания, свързани с пандемичната обстановка, беше подчертано, че не се разрешава паленето на сурвакарските огньове. Тук е мястото да кажем, че големи огньове на мегданите имаше в абсолютно всички селища, където се празнуваше Сурова. Навсякъде маскарадните групи играха около тях. Да, това е „изобретената“ традиция, дошла през последните десетилетия от други райони на страната, но тя е навлязла достатъчно трайно в игрите на Пернишко и изпълнителите на обичая отдавна са я „припознали“ като своя. Това противоепидемично предписание не беше спазено в нито едно селище.

Традиционна практика по време на маскарадните игри в Пернишко е в нощта на 13 януари всяка група да гостува в някое от съседните села. През последното десетилетие тази практика разшири посоките си; в наше време няколко групи гостуват в едно село, на следващата година – в друго, и обикновено се редуват. Едно от предписанията в пандемичната обстановка на 2021 г. категорично забрани тези срещи поради струпването на стотици хора на едно място. Нашето проучване показва, че това предписание беше спазено стриктно. Единствено изключение беше гр. Батановци, който събра две групи на площада – своята и тази на с. Селищен дол.

Най-сериозното неразбирателство между сурвакарските маскарадни групи и органите, които се грижеха за спазването на противоепидемичните указания, засягаше онази част от обичая, която включва обхождането на къщите. Всъщност това е най-съществената част от народния празник Сурова в Пернишко. И до днес на 14 януари през целия ден сурвакарската група посещава абсолютно всички обитаеми къщи в селището и пропускането на някоя от тях е недопустимо. Но в противоепидемичните предписания това беше подчертана забрана. С нея се съобразиха само едно-две села. Събраните наративи са много красноречиви:

„На другата сутрин се събрахме отново към 7 ч. и тръгнахме по улиците на селото. Всички хора бяха излезли пред къщите си и ни чакаха, пред дворовете ни чакаха с баници, зелници, тутманици, с пари, с вино и ракия, с орехи, с ябълки... Дарявахме ни, пожелавахме им да са живи и здрави, и продължавахме напред. Така минахме през цялото село и всички ни се радваха. И ни чакаха. Сурова е това! Никой не може да ни я вземе.“ (водачът на групата с. Зидарци);

„На 14 ти януари всека от трите сурвашкарски групи си обиколи своята махалата. Спирахме до всеки двор, хората ни чакаха, дарявахме ни с пари, с ракия, с плодове, с консервирано месо, със сланина – абе всичко, както си е било винаги. Така беше във всека махала. Хората ни чакаха, ние ги посещавахме – Сурова! Тази година в Ярджиловци Суровата беше много по-масова от всяка друга. И маскирани, и зрители бяха повече. В моя двор са влизали по десетина човека, а сега влязоха около тридесет. И във всички дворове беше така. Тази година Суровата беше някак по-организирана и по-масова от други години. А на тия, които забранявахме Суровата... много им здраве! Айде, да не казвам другия израз“... (З. М., 60 г., с. Ярджиловци);

„На следващия ден, на 14 януари, преди обяд групата излезе да играе. Обиколиха къщите. Забранено беше да влизат по дворовете, но те си влизаха. В горната махала, на баира, кой ще ги види, че обикалят... Разказвахме после, че са преяли баници и вариво. Не са пили ракия, но са яли баници във всеки двор.“ (зрител, кв. Бела вода, Перник);

„Направихме си маршрут по кои улици да играем, и си го спазихме. Това си е маршрута, по който винаги си обикаляме селото. Само че тая година не влязахме нито по къщите, нито в дворовете. Стопаните стояха в дворовете си и ни поздравявахме, радваха ни се, провикваха се. А даровете – месо, плодове, орехи, сланина, вино, ракия, всеки стопанин беше оставил в торбичка на оградата, или на дворната врата. На всяка ограда имаше по една торбичка. Те даже ни бяха предупредили, че ще ги оставят на оградите. Докато играехме в центъра около огъня, а те стояха да ни гледат, ни предупредиха, че ще оставят даровете в торбички на оградите.“ (С. С. – чит. секр. и участник, с. Пещера);

„Цялата група се беше събрала – с ликовете, с костюмите, със звънците. Ходеха от къща на къща, влизаха в дворовете, стопаните бяха излезли пред вратите на къщите си и ги посрещаха. Сурвашкарите поздравяваха стопаните, пожелаваха им здраве; стопаните ги черпеха с баница, с ракия, с плодове, даряваха ги с всички тия неща, слагаха им в торбата баница, месо, сланина, ракия, вино – всичко, както си е било винаги. Аз ги питах защо играят по време на пандемия, а те отговориха, че и чумата да дойде, пак ще играят“... (О. Р., 48 г., с. Ноевци).

В цитираните по-горе наративи няколко факта правят особено силно впечатление – всички жители в селището са чакали сурвакарската група с приготвени дарове, както е по обичая, независимо от пандемията. В тридесет и девет селища (от четиресет и едно) групата е обхождала цялото село, за да почете стопаните (снимка 3). В повечето от селата сурвакарите са спирали пред дворните врати, а в няколко от тях са влизали и вътре във всеки двор. Не са влизали в самите къщи.

Освен изводите, направени по-горе, общото впечатление, което остави празникът Сурова в Пернишко при наблюдението през януари 2021 г., е, че в него участваха повече млади хора и деца, отколкото в другите години. Детското участие в групите се открояваше. В един от наративите, записан в интервю с учителка по математика, четем: „Бях насрочила класната работа за 14 януари. Половин час чаках да дойдат последните няколко момчета от класа, за да го проведем. Не дойдоха. Другите деца казаха, че те се маскират в селата и няма да дойдат. Класното се провали и аз сама си бях виновна. Чудя се как бяха дошли останалите...“. Участието на деца (и жени) в обичая започва още преди десетилетия, кога-

то семантиката му се променя под влияние на общественото развитие. Но сега, в пандемичното време, това участие е подчертано масово. Част от редовно участващите възрастни хора се бяха съобразили с опасностите, които крие пандемията, и не се маскираха. След обсъждане на тези въпроси в семействата, на тяхно място се включиха повече деца. В няколко от селата възрастта на маскираните участници в празника беше от 5 до 35 години

Пак от предпазливост някои групи не играха през двата дни – на 13 и 14, както всяка година, а само в единия ден, обединявайки по време всички моменти от обичая.

С оглед спазването на противоепидемичните мерки и ограничаване разпространението на вируса бяха поставени заграждения от ленти около основното поле на сурвакарските групи. Някои от участниците носеха маски (снимка 4). Във всички села участниците и зрителите бяха или обичайно много или повече от обичайното. Само в едно-две от селата, хората, събрали се да наблюдават празника, бяха по-малко на брой от предишните години, но и там желаещи да се приближат до участниците, не липсваха. Те прескачаха загражденията и се присъединяваха към групите, а по-късно вечерта навсякъде се извиха големи хора, в които взеха участие всички присъстващи.

Служителите на РЗИ също се включиха с предписанията за спазване на дистанция и проверяване на участниците за симптоми. Те носеха отличителни жилетки и протоколи за проверка. В много от селищата присъстваха и полицаи.

Действията на администрацията в общините и местните кметства бяха противоречиви. В много от селищата кметовете продължиха да се противопоставят на празника и по

време на самото му протичане. В тези случаи изпълнителите търсеха подкрепата на по-горните инстанции, които вече бяха „дали зелен светофар на сурвакарските игри“. Ето един от примерите: „Кметицата беше много против провеждането на игрите, карахме с нея няколко пъти. В деня, когато играехме – също. Тогава аз се ядосах и помолих Община Перник да издаде заповед срещу възпрепятстването на игрите. Издадох такава заповед и тя нямаше какво да направи. Играхме си около огъня до късно“ (водачът на групата в с. Зидарци).

През втората половина на миналия век, когато традиционните сурвакарски маскарадни игри се включиха в художествената самодейност и това ги популяризира много бързо в градска среда, журналистическата гилдия потърси семантиката им. Прекият контакт с маскираните изпълнители доведе до идеята, че те „гонят злите сили“. В последната година, по време на пандемията от COVID-19, тази неосемантизация съвсем естествено се допълни – те вече „гонят злите сили и COVID-19“. Най-вероятно, тази „добавка“ към осъвременената семантика на маскирането ще живее дълго, докато е жив културният спомен за пандемията от вируса.

В последните години се наблюдава тенденция все повече млади хора, който не са родом от селата около Перник, да взимат дейно участие в маскиранията по Сурва. С огромен ентузиазъм, хора от цялата страна, привлечени от магичността на празника, обличат маскарadni костюми и завързват тежките звънци на кръста си. Тази година тенденцията изненадващо продължи. Част от участниците в традиционните маскарadni игри бяха именно такива. В много от случаите това бяха цели семейства, които водеха и децата си. В някои от селата, всяка година, идват на празника и чужденци, които приемат маскарadните групи в наетите си квартири,

даряват ги и така стават преки участници в него. Примерите са много, но е достатъчен и само един – в тази пандемична година белгийското семейство, заселено в с. Светля, отново беше пропътувало стотиците километри, за да вземе пряко участие в празника Сурова.

Фактологията, изнесена дотук, налага извода, че Сурвакарският обичай се изпълнява задължително и по време на извънредна обстановка (каквато е епидемичната), като се приспособява към нея. Изпълнителите на обичая (маскарadната група и стопаните) трансформират отделни моменти от него, за да направят изпълнението му възможно. Така той е стигнал до третото хилядолетие. И очевидно, ще продължава нататък...

Ползвани материали:

Личен архив Сурова 2021 г. на Цв. Манова

Личен архив Сурова 2021 г. на Н. Спасова

Снимки – личен архив Ния Спасова и Орлин Рачев

Цветана Манова

РИМ Перник

Перник, 2300

Ул. „Физкултурна“ 2

c.manova@abv.bg

докторант Ния Спасова

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей към Българска академия на науките

София, 1000

ул. „Московска“ 6А

nia_spsv@yahoo.com

Снимка 1 – Сурвакарската група на село Елов дол отдава едноминутно мълчание на починалите членове – СНИМКА Ния Спасова

Снимка 2 – Кметът на село Косача, маскиран като гъдулар – СНИМКА Ния Спасова

Снимка 3 – Сурвакарската група на села Ноевци – СНИМКА Орлин Рачев

Снимка 4 – Болюбашия от село Светля с маска – СНИМКА Ния Спасова

Маска с шевица. Защитната маска за лице срещу Covid-19 като моден аксесоар, сувенир или знак за етническа принадлежност

Анелия Милушева

Mask with Traditional Embroidery Design. Protective Face Mask against Covid-19 as a Fashion Accessory, Souvenir or a Sign of Ethnicity

Aneliya Milusheva

***Abstract:** The coronavirus pandemic has made the face mask a staple of our everyday wardrobe. Now that they have gone mainstream, cloth masks are being designed in a variety of patterns and colors, with different decorations, even traditional embroideries. In many circles, particularly the more style-minded, they have become more of a chic accessory than a simple covering. Masks are now teetering between medical necessity and fashion statement. Producers, designers and entrepreneurs sense an opportunity to create. However, the masks are not purely functional. They provide pleasure and convey meaning. They tell the world, “I like that” and “I’m like that.” They help us stand out as individuals and fit in with our tribe.*

Keywords: face mask, Covid-19, embroidery, fashion accessory, sign

Пандемията от Covid-19 направи маската за лице основна част от ежедневиия ни гардероб. С въвеждането на задължителната ѝ употреба в България, пък и в света, тя се превър-

на в много търсен и много произвеждан, даже домашно изработван артикул. Това направи предпазната маска интересен обект за разглеждане и изследване от специалисти в различни дисциплини – медицина, физиология, психология, история, икономика и др. Изборът на темата е повлиян от интереса ми към традиционното българско облекло като цяло и от съвременните тенденции за интерпретация на детайли от него и включването им в дрехите днес.

В настоящата статия разглеждам употребата на предпазната маска за лице, като се фокусирам върху изработения от плат вариант, украсен с българска народна шевица. Целта ми е да документирам процеси, свързани с изработването и използването на защитни маски с българска шевична украса и налагането им като „български“ модел на този аксесоар към съвременното облекло в условията на Covid-19 в България. Текстът предоставя кратък анализ на някои икономически, социални и културни фактори, влияещи върху причината на това явление. За целта в периода месец февруари – месец май 2020 г. проведох осем интервюта – четири с производители¹ на маски за многократна употреба с шевична украса и пет с хора, които носят или търсят подобни маски. Също така бе направена и онлайн анкета, на която отговориха 29 респонденти². Въпросите и в интервютата, и в анкетата бяха сходни, което позволява резултатите от тях да могат да се групи-

1 Четирите фирми, включени в проучването, са производителки на фолклорно облекло – „Хорце“, гр. Варна, „Пен силует“, гр. Пловдив, „Веник“, гр. Пловдив и „Везба“, гр. София

2 Данни за участниците в онлайн анкетата:

21 жени / 1 мъж / 7 отбелязали само инициали

Възраст: 5 (17 – 25) / 16 (25 – 45) / 8 (45 – 55)

Местоживее: 8 в София, 17 в страната, 4 в чужбина

Връзка с фолклора: 13 да

Притежават маска с шевица: 11 да / 17 не / 1 не, но иска

рат и анализират заедно. Анализът е базиран и върху лични наблюдения, разглеждане на снимков материал във виртуалното пространство, като е използвана и налична информация от други изследвания, публикации и реклами, свързани с маските по време на пандемията.

История на предпазната маска

Историята на маските³, наричани днес медицински заради връзката им със здравето на човека, може да бъде проследена няколко столетия назад, въпреки че първообразът на съвременните маски е пряко свързан с научното откриване на бактериите. По исторически данни при всяка пандемия през последните пет столетия от историята на човечеството маската се превръща в задължителна защитна вещ.

Вид предпазно покривало за устата и носа, което има нещо общо със здравето, се среща за първи път в историята в древен Китай. Слугите в императорския дворец на династията Юан носят маски, за да избегнат замърсяването на храната за императора. Много по-късно, в периода 1346 – 1353 г., в Европа върлува опустошителната за човечеството епидемия от чума. Заради зловонните миризми, отделяни от болните хора и починалите, лекарите носят маски с дълъг клюн, който бил пълен с различни благоуханни билки, като те вярват, че освен миризмата, те неутрализират и причинителите на болестта. Този начин на предпазване от заразни болести остава чак до 18. в.

През 1867 г. британският хирург Джоузеф Листър, смятан за бащата на съвременната антисептична хирургия, открито

³ По-подробно за историческите факти, свързани с хирургичните и защитни маски, вж. посочените в края на текста източници.

заявява, че възпалението на раните се дължи на микроскопично малки живи същества, които наскоро са описани от Луи Пастър. Първоначално Листър предлага тези микроорганизми да бъдат унищожени с използването на антисептични вещества. През 1880 г. обаче ново поколение от хирурзи приема за по-ефективно и щадящо пациентите предотвратяването на навлизането на микробите в раните, причинено от ръцете, издишваният от хирурга въздух и инструментите, с които той работи, да става чрез друг вид третиране и превенция. След направени конкретни изследвания в болничните заведения става ясно, че наистина по въздушно-капков път се предават голям брой бактерии, следователно и зарази. Така през 1897 г. се появява хирургичната маска. Тя се състои от парче марля, което се завързва с 2 връзки за тила, така че да покрие носа, устата и брадичката. Така маската се налага като средство за контрол на инфекциите и възможност за предпазване от микробите, измествайки третирането с химични вещества. Разбира се, още тогава се появяват скептици, които отхвърлят носенето на тези лични защитни средства.

Постепенно маските за лице стават все по-популярни. Данни от изследване върху повече от 1000 снимки на хирурзи в операционни зали в болници в САЩ и Европа, в периода 1863 – 1969 г., показват, че през 1923 г. над 2/3 от тях са били с маски, а през 1935 г. почти всички хирурзи носят маски по време на операция.

Използването на маска за покриване на устата и носа по време на епидемиите през 1910 – 1911 и грипната епидемия от 1918 – 1919 г. превръща хирургичната маска за лице в предпазно средство на други здравни работници и пациенти с инфекциозни заболявания извън операционната.

По време на грипната епидемия през 1918 – 1919 г. носенето на предпазна маска за лице е задължително освен за всички медицински лица, също и за полицаите и дори за жители на отделни градове в САЩ. Въпреки че отново има противоречия относно ефективността на маските за лице, в градове, като Сан Франциско, спадът на смъртността от грип отчасти се дължи на задължителните предписания за носене на маски.

През първите десетилетия на 20. в. се правят редица проучвания за определяне на ефективността на маските. Медицинските доказателства, че те са ефективни, създават предпоставка и за тяхното усъвършенстване и по-масово използване. Започва производство на маски, изработени от няколко слоя памучна марля, между които понякога се поставя слой от друга материя, както и метална рамка за придаване на устойчивост. Именно тогава възниква идеята за маски за многократна употреба, които могат да се перат, а металните части се стерилизират. Още тогава се правят заключения, които в пълна сила важат и днес, че ефективността на предпазване на различните модели маски за лице варира в зависимост от материята, броя на слоевете, правилното поставяне, плътността на покритие и прилепване към лицето, и т.н. През 30-те години на 20. век медицинските маски от марля започват да се заменят с хартиени маски за еднократна употреба, но и изработените от плат продължават да съществуват.

Предпазната маска и извън болничната ѝ употреба (като аксесоар)

Всъщност десетилетие преди разпространението на вълната от Covid-19, медицински маски и други приспособления за лице се използват ежедневно от много хора по света

с цел предпазване от вируси, замърсеност на въздуха, слънчева светлина и редица други вредни фактори на средата, като често тези аксесоари са декорирани или изработени от различна материя, често някакъв вид плат, и се различават от използваните в болниците. Например в Япония носенето на предпазна маска на обществено място, с цел както лично предпазване, така и на околните, от години се смята за нещо съвсем нормално. Често срещана гледка в градския транспорт на Токио например са хора, дори деца или чуждестранни туристи, които са покрили устата и носа си с маска, украсена с герои от комикси. Призив за подобно поведение е целенасочено лансиран от различни медицински специалисти и институции през годините. Статия, публикувана в списание *International Journal of Infectious Diseases*⁴ от 2008 г., приканва към използване на медицинска маска в случай на вирусна инфекция, като изнася и статистика, според която, ако в семейството има деца с грип и те използват маски правилно, вероятността членовете на семейството да бъдат диагностицирани с вируса намалява с 80%. Друго проучване, публикувано в *Annals of Internal Medicine*⁵, също съобщава за подобни резултати. Изследователите проследяват 400 пациенти с грип и констатират, че ако семействата им си мият ръцете и носят хирургически маски, рискът от зараза намалява със 70%.

Предпазни маски във вид на рекламен сувенир се предлагат от години и при посещения на редица туристически дестинации, като вулканични зони, подземни съоръжения, минни галерии и др.

4 <https://www.ijidonline.com/>

5 <https://www.acpjournals.org/journal/aim>

Личен архив Незабравка Стоянова

Снимка на маска, закупена в Япония по време на туристическа обиколка през 2013 г. Притежателката ѝ споделя как навсякъде в посетените градове (Токио, Осака, Киото, Хирошима, Нара и др.) е срещала хора, включително деца, носещи маски на обществени места.

Към днешна дата в България, предвид задължителния си характер, тази част от предпазното облекло, доскоро запазена за медицинските работници, се е превърнала в артикул, съпоставим по количества на производство и употреба с най-използваните в ежедневието стоки. Според данни на Националния статистически институт на Република България разходите на населението за облекло и обувки през 2020 г. са намалели с 6.9% в сравнение с предходната година, но нови-

ят задължителен артикул – защитната маска, се е превърнала в една от най-търсените потребителски стоки. Първоначалният момент на недостиг на медицински маски в аптечната мрежа на страната от месеците март и април 2020 година, бе последван от бързо ориентиране на фирмите, производители на медицинско работно облекло, в посока изработване и разпространение на лични защитни средства за населението. Изборът варира от маска за еднократна употреба от синтетични материали, маска от памучна материя за многократна употреба, маски с джоб за филтър със сребърни йони, който може да се сменя, до защитни шлемове и други видове покривала за лице.

Маски с шевици

Подтикнати от икономически или различни други причини много немедицински фирми и физически лица също се захващат с изработването на маски от различни материи и с разнообразни украси. Такъв е случаят и с фирмите, изработващи носии и дрехи с шевици, които първи започват да предлагат на своите клиенти маски с шевична украса.

„Произвеждахме маски с шевици, тъй като след решение на НС бе обявено извънредно положение, задължаващо носенето на маски дори на открити публични пространства. Поради тази причина маските бяха изчерпани от търговската мрежа. Замислихме се как можем да бъдем полезни на обществото с наличните ни умения и техника, с които разполагаме, затова решихме да предоставим такъв вид изделие на пазара. ВЕЗБА се занимава с шевици и логичното продължение беше да предлагаме именно маски с шевици.“ (Ц. П.)⁶

⁶ Ц. П., мъж, 30 г., дизайнер и управител на „Везба“ ООД, гр. София

Личен архив Анелия Милушева, май 2021 г.

Снимка по време на интервюто ми с З. Г., 50 г., средно образование, работи в администрацията на училище, член на фолклорен състав.

„Първо направих една за себе си, но като ме видяха приятели, поискаха и те. Смятам, че съм първият, който предложи на пазара такава маска. Имам публикация във фейсбук със снимка на маската ми с шевица от 23 март 2020 г., а това е само 10 дни след обявяването на мерките в България.“ (Й. К.)^{7 8}

Някои от продуктите отговарят на медицинските изисквания за защита и притежават необходимите сертификати за това, но други са позиционирани по-скоро в сферата на мод-

7 Й. К., мъж, 25 г., хореограф, син на собственика на „Хорце“, гр. Варна (интервюто е проведено на 13.05.2021 г. и споменатите данни следва да се отнесат към тази дата)

8 Снимката е публикувана във фейсбук профила на „Хорце“ <https://www.facebook.com/MagazinAtelieZaTancovoOblekloHorce>, посетен на 30.05.2021 г.

Източник фейсбук страница „Магазин Хорце – скарпини, репетиционно облекло за народни танци“ <https://www.facebook.com/MagazinAtelieZaTancovoOblekloHorce>, посетен на 01.06.2021

Снимка от 23 март 2020 г., спомената от Й. К. по време на интервюто ми с него. Показва произведените и предлагани за продажба от фирмата маски с шевици

ните аксесоари и на сувенирите, като се залага на голямото търсене и възможността за печалба, и в случая са водещи чисто икономическите подбуди.

„Още първия месец-два изработихме и продадохме над 250 – 300 бр., а до момента са около 1000 бр. Ако трябва да съм честен, това май спаси фирмата от фалит. Като теглихме чертата, така се оказа.“ (Й. К.)

В периода на затваряне на магазини, освобождаване на персонал и разрастваща се икономическа криза в следствие от въвеждането на строги рестрикции и мерки срещу Covid-19 продажбата на маски се оказва възможност за спасяване на бизнеса на малките фирми. Финансовата страна на начинанието е от голямо значение въпреки представянето на идеята за изработване на маски с шевична украса единствено като реверанс към клиентите. Всъщност такъв подарък получават единствено хора, които закупуват другите продукти на производителя, и маската е стимул да го направят точно в конкретния момент.

„Целевата група беше разнообразна или по-точно нямаше конкретна такава, тъй като маските с шевици бяха предлагани по време на липсата на стандартните маски в търговската мрежа. Маските не продавахме на нашите клиенти, а им ги подарявахме. Идеята и изработката им, от начало до край, не беше с цел – финансова облага или реклама.“ (Ц. П.)

Тенденцията се потвърждава и от публикации в медиите, които изнасят информация за специфичното за периода производство.⁹

Всъщност и в световен мащаб производителите на маски се фокусират точно върху дизайна и украсата. Много от тях се опитват да създадат маски, които хората наистина харесват и искат да носят. Работи се в посока на превръщането на задължителната защитна маска срещу Covid-19 в красив, естетически приятен и забавен аксесоар. Познати имена в света на модната индустрия, като Оскар де ла Рента например, освен украса с камъни, еднакъв десен с моделите облекло, залага точно на везбата. По този начин маската се превръща и в истински моден аксесоар. Изследователи на тенденцията правят съпоставка с изобретяването на слънчевите очила и шапки, някога създадени като предмети, предназначени просто да предпазват потребителя от слънцето. Днес те са се превърнали в индустрия за модни аксесоари, предлагаща безброй възможности за избор.

⁹ В статия на вестник „24 часа“ от 17.10.2020 г. (<https://www.24chasa.bg/region/article/9127792>) намирам заглавието „Маски с български шевици пробиха зад граница. Поръчват ги на килограм в Карлово“. Информацията в нея е в посока на: „Маските се превърнаха в моден аксесоар“, „Клиентите ги купуват много, също и за изпращане в чужбина“, „Има мъжки и дамски модел с разлика в размера на шевицата. Мъжкия е по-изчистен“, „Засилен интерес от страна на жените“ и т.н.

Маската с българска народна шевица, наред с маските, притежаващи различни други видове украси, също се приема от много от потребителите за моден аксесоар. В проведената във виртуалното пространство анкета получих десет твърди отговора „да, мода е“.¹⁰ Комерсиалното използване на шевицата не се оспорва и от интервюираните ми събеседници.

„Смятам, че е мода. Като цяло шевиците и фолклорните мотиви върху дрехите през последните години са мода, която няма да отmine.“ (Й. К.)

„Маската се наложи като моден аксесоар в последната една година, който аксесоар може бъде видян на модните подиуми. Една добре изработена и красиво декорирана маска е логично да влияе позитивно на самочувствието на носещия я. Дали е мода, ние няма как да отговорим, при положение че в определени периоди от изминалата година, носенето ѝ беше задължително почти навсякъде.“ (Ц. П.)

От друга страна, маските за лице със сигурност оказват влияние върху начина, по който човек взаимодейства социално. Според психолозите, покривайки лицето си, индивидът губи способността да се свързва с другите по невербални начини, които са обичайни за хората, като мимики, усмивки, изразяване на емоции чрез присвиване на устни и т.н. Търсейки т.нар. „ново нормално“, свързано с очакваните социални взаимодействия, човек го намира в носенето на маска, която го идентифицира с определена общност. Чрез маска с шевица много българи подсилват своя национален идентитет. Известният изследовател на шевиците Иван Коев твър-

¹⁰ Отговори от онлайн анкетата: „Мода е.“, „Да. Показност.“, „Смятам, че за много от хората е просто мода всичко, свързано с фолклора.“, „Да, стана модерно да се носят дрехи и аксесоари с шевици.“, „Донякъде е мода. Самата шевица стана комерсиална.“

ди, че „чрез народния везбенен мотив и разцветки“ може „да се окаже патриотично въздействие“ (Матрова 1972:3). Примери за приемането на маската с шевица за свързана с националната идентичност намирам в отговорите от анкетата.

„Горда българка съм“, „Обичам българските шевици“, „Обожаваме нашите шевици, няма по-красиви елементи от тях.“, „Избрах маска с шевица, защото обичам фолклора ни и всичко свързано с него.“, „Чувствам се горда, че съм българка и нося български мотиви“.

Идентифицирайки себе си първо като българи, а след това и като част от колектив, занимаващ се с български фолклор, ръководители и членове на цели групи поръчват маски с българска народна шевица за себе си и за семействата си. Български емигранти, живеещи в Германия, САЩ, Франция, Великобритания и др. страни, целенасочено търсят конкретно маските с традиционната българска везба, за да представят нещо различно, но свързано с България, в обществата, в които живеят постоянно, или за подарък, вид сувенир, от нашата родина.¹¹

Украсяването на защитната маска срещу Covid-19 с традиционна шевица съвсем не е тенденция, наблюдавана единствено в България. Подобни примери могат да се посочат и в редица други страни, като Унгария, Украйна, Мексико и др., в които традиционното, националното и фолклорното облекло съдържа богата палитра и орнаментика от шевична укра-

¹¹ При пускането на подготвената анкетата в интернет с мен се свързаха четирима мои приятели (С. Р., жена, 31 г., САЩ / М. Н., жена, 53 г., Франция / Н. П., мъж, 42 г., Германия / Й. В., жена, 34 г., Великобритания) – българи, от години живеещи и работещи в чужбина, за да ме попитат откъде могат да се купят маски с шевица.

са, а тя, сама по себе си, се приема за културна ценност и национален символ.

Обратно на тази тенденция на показност и приповдигнато чувство на гордост обаче, но отново с привкус на национална идентификация, в хода на изследването се открие и друга идея, която поставя въпрос за несъвместимостта на един културен символ с пандемичните мерки и ограничения.

„Нямам желание да нося маска с шевица, защото, първо, не мисля, че мястото на шевицата е върху маската, и второ – не мисля, че такава маска ще ме предпази заради материята.“

„Не бих избрал да нося маска с шевица. Този свещен български символ няма място на маска, която ограничава нашата свобода.“

„Изпитвам дълбоко уважение към символите в шевиците ни и не бих сложила върху маска, която не харесвам.“

Също така, въпреки споменатите по-горе икономически ползи, единият от включените в изследването производители на фолклорни дрехи твърдо заяви, че не произвежда подобни артикули, защото „мястото на шевицата не е там“.

Използването на шевицата за украса на различни предмети не е нова идея. Изваждането ѝ от облеклото и позиционирането ѝ върху други аксесоари и интериор е характерна тенденция за началото на 20. в., когато модерната българска жена от града превръща ръкави и елементи от ризи или сукмани в покривки, възглавници, чанти и др. (Василчина 2002а, 2002б; Бутева 2017). Преоформянето на шевиците в нов тип текстил по-късно се прехвърля и върху националните сувенири, като това продължава и до днес.

Въпросът за познаването на традиционната везбена украса от страна на производителите и потребители на маски,

модифицирането и пригаждането на елементите ѝ не са тема на настоящото изследване. Въпреки това прави впечатление интерес у интервюираните в тази посока, като това дава възможност за нов аспект на изследването в бъдеще.¹²

Без задълбочен анализ остава и друга интересна страна на шевичната украса – нейната защитна функция, традиционно осмислена и характерна за миналото. Въпросът дали шевицата, извадена от контекста на дрехата, отърсена от традиционната ѝ знаковост, указваща конкретна принадлежност и знак за пол, възраст, семейно положение и т.н., загубила връзката си с обредността притежава апотропейна функция за хората, които я носят днес върху защитните си маски срещу Covid-19 в конкретното изследване, остава не достатъчно проучен.

„Това е повече от абсурдно твърдение.“, „Не вярвам, че шевиците могат да ни спасят от вируси, НО от уроки, зли очи и т.н. могат.“, „Въпрос на внушение“, „Шевица, която има определена символика, може би, но не съм се замисляла, а и не познавам шевиците така задълбочено.“, „Не шевицата, а положителната енергия, с която се зареждам когато се докосвам до българския фолклор ме предпазва от болести изобщо.“, „Шевицата ще ме пази от отрицателна енергия.“, „Да, но може да се носи върху по-стилни аксесоари или дрехи.“,

12 „10 вида мотиви от шевици, от различни региони бяха предоставяни на нашите клиенти. Познаваме шевиците. Правим проучвания, както в литературата за шевиците, също така и чрез допитвания до наши консултанти. На база опита и знанията, които имаме, подбираме автентични образци, които стилизираме и адаптираме към съвременните технологии за изработка.“ (Ц. П.)

„Сам избирам шевиците според възможността за позициониране на маската.“ (Й. К.)

„Шевицата е система от универсални знаци и символи, предвид сакралната символика на шевицата и вярванията на нашите предци, би следвало, че защитната функция на маските с шевица е по-засилена. Не сме запознати за съществуването на медицински доказателства по темата, но ако човек вярва в това, би трябвало да оказва позитивно влияние.“

Едно обаче е сигурно. Съвременната ситуация на конкретни изисквания и условия за задължително носене на защитни маски, като предпазна мярка срещу разпространението на SARS-CoV-2, е част от историята на облеклото и начина на обличане на хората в началото на 21. век. Възприятията и стремленията по отношение на запазване на народностните традиции, както и индивидуалните предпочитания и стремеж към опазване на „родното“ и неговото осъвременяване, правят шевицата особено важен елемент от декорацията и стилистиката на новите задължителни предпазни аксесоари. Това съвсем естествено се регулира от икономическите и политически механизми и предпоставки. В цялостната история на вторичното използване на елементи от традиционното българско облекло маската с шевица е просто исторически момент от явлението, наречено „увличане по родното“. От друга страна, „богатството на народната носия (аз бих казала и шевица)¹³ от миналото е ясно доказателство за високите художествени възгледи на българския народ в областта на костюма и текстила. Затова то може и трябва да бъде използвано като неизчерпаем източник при създаването на нови образци и форми в текстила и конфекцията“ (Наследникова 1969:139).

13 Бел.ав.

Литература:

Бутева, А. 2017. Жената, вземто, градът. Пловдив: Летера.

Василчина, В. 2002а. Съвременен български художествен текстил. – В: Изкуството на текстила в България, София: Лик, 15 – 51

Василчина, В. 2002б. Ранните перипетии на българския художествен текстил и приносът на жените. - В: Проблеми на изкуството, кн. 4, 35 – 44

Матрова, К. 1972. Съвременна българска везба. София: Техника.

Наследникова, В. 1969. История на българския костюм. София: Наука и изкуство.

Интернет източници:

<https://promask.eu/article/kratka-istoriya-za-vaznikvaneto-na-savremennite-predpazni-maski-za-lice> (18.05.2021).

[https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(20\)31207-1/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)31207-1/fulltext) (30.05.2021).

<http://bg.hopehealthfacemask.com/info/history-and-knowledge-of-masks-49622944.html> (18.05.2021).

<https://www.aa.com.tr/en/latest-on-coronavirus-outbreak/face-masks-fashionable-addition-or-vital-accessory/1949882> (20.05.2021).

<https://edition.cnn.com/2020/04/03/americas/flu-america-1918-masks-intl-hnk/index.html> (30.05.2021).

https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/HBS2020_JRRKGB8.pdf (19.05.2021).

<https://www.ecowatch.com/face-masks-fashion-accessory-2646020102.html> (25.05.2021).

Анелия Милушева

Докторант

Исторически факултет към Софийския университет „Св.

Климент Охридски“

София, 1504

бул. „Цар Освободител“ 15

aneliya.milusheva@gmail.com

Приказни од болничката соба: корона пандемијата низ примери

Инес Црвенковска Ристеска

Tales from the Hospital Room: the Covid-19 Pandemic through Examples

Ines Tsrvenkovska Risteska

Abstract: *The problem of pandemics can best be seen in a series of examples of people who have been hospitalized. The narratives of how the entire treatment process was lived out build the micro-level picture of pandemics. An accompanying emotion that builds up in this process is the fear of the unknown disease and the unknown outcome of the treatment, which points to the biologist's instinct and desire to survive this health crisis.*

Keywords: *Covid-19, oral history, beliefs*

Претставата за корона вирусот и новата болест – Covid-19

Истражувањето и текстот што следи го насловив според натпис на колумна од еден прилепски новинар, кој на својот портал, на неколку наврати објави доживувања од сопственото продолжено лекување на Инфективното одделение во прилепската болница, и во продолжение, неколкунеделното лекување во домашни услови. Тој додека бил во болничката соба, бил присутен, а во текстот го опишува, моментот кога го сместуваат седумдесетгодишниот прилепчанин, кој наредниот ден умира пред неговите очи од Covid-19.

„Чичко Б. беше ... чаршиски човек, активен учесник и сведок на сите општествени случувања. Сè до инфицирањето со Covid-19, здрав, витален и полн со енергија за седумте и кусур децении живот. На Инфективното одделение Чичко Б. го донесоа само неколку денови откако медицинскиот тим од прилепската болница се погрижи да ја надминам животозагрозувачката фаза на болеста. Го сместија во креветот наспроти мене. Беше исплашен и вознемирен, со повремени панични испади и гласно искажување на последиците кои кај него ги предизвикал корона вирусот. Веројатно заради фактот дека бев единствениот во болничката соба кого го познаваше, чичко Б. комуницираше само со мене (...) Обидувајќи се да го смирам, му велев дека сè ќе биде во ред. Дека е многу важно да не ја симнува од лице маската со кислород, дека не треба да ја троши енергијата на зборување и дека сонот, макар на час или два, му е повеќе од потребен. Тоа што 10 дена со температура седел дома, во одредена мера ми раѓаше сомнеж и страв по прашањето дали не задоцнил со доаѓањето во болница, но сепак... Тука е, контактибилен е и свесен, со цел медицински тим околу него... нема шанси работите да појдат на лошо! Па, белки не се умира така лесно и за час!?! Во текот на ноќта, вредниот и посветен медицински персонал неколкупати ја набљудуваше и бележеше здравствената состојба како на Чичко Б., така и на останатите пациенти, преземајќи се' што е неопходно за одржување на нашето здравје. Утрото не донесе ништо ново. Околу пладне, кога се чинеше дека Чичко Б. поллека ги надминува речиси хистеричниот страв и возне-

мирноста, неговата состојба нагло се влоши. Лекарите и медицинските сестри со сите средства и на сите можни начини се обидуваа да го одржат во живот. За жал, не успеаја. После речиси едночасовна борба, тука, пред моите очи, Чичко Б. почина. Молк. Тишина. Сенката на смртта злокобно лебдеше во воздухот, навестувајќи го она што на сите ни беше јасно: дека заминувањето на Чичко Б. од овоzemниот свет, нема да биде последниот смртен случај во собата бр.1“ (*Публикум*, 06.03.2021 година).

Во ова лично доживување на авторот на текстот, може да се препознаат голем дел од болните и пациентите што биле во болничка соба. Но, што е она што е интересно во целата оваа приказна што навидум наликува на многу други приказни од болничките соби? Тоа е информацијата од авторот на текстот, дека Б. седел дома со температура десет дена без да побара совет и помош од медицинско лице. Оттука, следува прашањето, што е она што го демотивирало, или можеби го исплашило човекот со силни симптоми да се обрати на медицинските лица или на институциите за медицинска помош? Дали е тоа стравот од болничката соба каде се примаат болните, и не толку тешко болните од Covid-19, и каде е можно да ги ставаат на „респиратор“ од што луѓето умираат? Или можеби постои некоја друга причина? Оваа претстава, дека луѓето во болничките соби не се лечат, туку со тоа што ги ставаат на респиратор се убиваат, е една од широко распространетите претстави присутна на почетокот на пандемијата со Covid-19. Ваквите претстави се резултат „лажните“ и „вистинските“ информации за корона вирусот и болес-

та што тој ја предизвикува, Covid-19 (SARS Cov 2). Ваквите информации за вирусот и болеста може да се чујат или прочитаат на социјалните, телевизиските медиуми и порталите пред и откако е прогласена пандемијата на светско ниво.

Се разбира, освен ваквите примери како што е колумната и личното доживување на нејзиниот автор, во ова истражување поврзано со претставата за болничката соба во корона пандемијата низ примери, користиме лични искуства на луѓе што биле позитивни или биле болни од Covid-19, некои од нив хоспитализирани во Интерните и Инфективните одделенија, во пренаменетите одделенија во Ковид центри и во новоизградените модулари болнички капацитети специјализирани за болни од Covid-19 во Македонија. За ова истражување, претставата за заразените и болните во болничката соба, ја добиваме и од интервјуа со поранешни пациенти, потоа од есеи и лични доживувања на лица што биле позитивни или лекувани во домашни услови, потоа лични доживувања на поранешни пациенти во болничките центри од други здравствени причини, и моите лични и доживувањата на моето семејство за време нивното лекување од Covid-19 во домашни услови, во периодот на изолација од 21 ден. Претставата за болничката соба чиј составен дел се и болните од Covid-19, ја добиваме и од луѓето што не биле болни, а стравуваат од вирусот и болеста.

Болен: ковидосан

„А бе се до денеска јас бев најздрав од сите во семејството. Десет дена имав температура ама ќе се напиев апче и ќе ја снемаше. Што се случи наеднаш? Кај се најде, кај се запусто оваа чума? (*Публикум*, 06.03.2021 година).

За да се дискутира за значењето да се биде болен од Covid-19, мора се следи културното толкување на болеста и боледувањето од Covid-19. Според авторката Ивета Тодорова-Пригова, се започнува од претставата за болниот човек, каде „се проектирани причинителот, болеста и состојбата на болест, разбрани како нарушување на целосноста на здравиот човек“ (Тодорова-Пригова 2007: 154). Оттука, за истата авторка боледувањето претставува „сложен процес, што ги содржи и претставите за здравиот човек, за причинителите на болестите, како и за претставите за болеста (најчесто одуховена и песонифицирана, како во примерот погоре), но и претставите за лечењето што се презема веднаш“ (Тодорова-Пригова 2007: 154). Овие компоненти, заедно, го оформуваат и културното толкување на болеста, што се замислува како нарушување на рамнотежата во структурата на телото, предизвикана со присуството на причинителот, во овој случај корона вирусот, кој е предизвикувач на болеста Covid-19. Термините што се среќаваат во Македонија од почетокот на пандемијата и се однесуваат на болните од Covid-19 се ковидосан, ковидосана, ковидосани, чие симболичко значење се променува од прогласувањето на пандемијата до денес, односно од појавата на првиот официјален заболен во Македонија, до денес. На почетокот, се употребуваше како навредувачки термин што означува луѓе што се невнимателни, неодговорни за своето и здравјето на другите, луѓе хедонисти што мислат само на личните задоволства, за по една година, значењето на терминот да се здобие со значење што не е навредливо, а означува луѓе што со прележувањето на болеста се спасиле од пандемијата, се здобиле со имунитет и не се опасни за околината.

Како се дефинира болничката соба?

Од медицински аспект, авторите ја дефинираат како „просторија во која се нудат здравствени услуги на пациентите во средна и тешка здравствено-загрозувачка состојба во рамките на болничките центри, под надзор на специјализирани медицински лица. Според основите на болничкото згрижување на пациентот, болничката соба е просторија во која болниот престојува во текот на сите медицински постапки кои треба да се спроведат во текот на престојот во болницата. Во болничката соба, болниот спие, се храни, ја добива назначената терапија – лекови и врши други активности кои не се поврзани со медицинскиот третман (читање книга, весник, гледање телевизија и сл). Со помош на медицинскиот персонал, тешко болните и неподвижните болни во неа ги вршат сите други природни физиолошки потреби и функции (Камчев, Камчева 2014: 6). Но, од претставите на пациентите, но и другите, поврзани со болничката соба во која престојуваат за време ковид пандемијата, може да се претпостави дека претставува многу повеќе.

„Готово е, толку е, ќе умрам - постојано и упорно повторуваше чичко Б. во првите часови од неговото хоспитализирање. Беше јасно дека на пациентите од соба бр.1 им претстои уште една бессона ноќ“ (Публикум, 06.03.2021 година).

„Ме задржаа, ме сместија, и само што ме сместија, мислам дека 39 со 1, 2, тука више почна температура солидна. А.Р.: Во собата колку души бевте? А.С.: Па фул беа. Ја дојдов во најголемиот бран. Немаше. . . беше баш борба за места, Ваљда среќа имав во тој дел и фул беше, пет души, мислам така беше. А.Р.: Тие останаа до

крај со тебе? А.С.: ...Ја бев, ...во болницата шо сите соби ги сменив. Буквално, од најлесната до најтешката па назад, и така. А.Р.:Колку време остана во болница? А.С.: Единаесетти мислам ме пуштија, значи осумнајсетина дена. Осумнаесет дена (А.С., 30 години, пациент, Ковид центар, Инфективна клиника, Скопје, истражувача: Александра Ристовски, дипломиран етнолог и антрополог, ИЕА, УКИМ, Скопје).

Од она што може да се види во примерите на пациентите, болничката соба ја чинат и емоциите: чувството на страв, сочувство со другите пациенти со потешка клиничка слика, а од пациентите се дефинира според тоа во каква здравствена состојба се пациентите што се сместуваат во неа, во чија согласност е и опремата со која собата располага. Најчесто, според пациентите, собите што се поблиску до собата на медицинските лица е многу пофрекфентна бидејќи тоа се соби каде се сместуваат најтешките случаи, со цел да бидат со поголем надзор од лекарите и медицинските сестри.

„Почнав да се влошувам, почнав да кашлам... Кај мене најмногу беше температурата. Тоа беше најголемиот проблем и најголема загриженост, веднаш ме преместија во тие првите, како интензивна ги водат за да поблиску се до нив, мониторинг прават почесто бидејќи овие другиве се први соби... и полесните се таму и овде ме префрлија бидејќи температурата не ми паѓаше три-четири дена со ред. Можеби во тие деновите можеби имав, сам по себе си знам, паничен напад, пошто неколку дена веќе не ти паѓа температура, се у глава ти поминува ама мислам дека после шестиот ден ништо. 39.3 температура. Ја си го гледам како паничен

напрад и они така претпоставуваа, имав јак пулс, некако бев растревожен цел, тоа траеше неколку саати. Полека се смири, со дишење нормално, стабилизирано дишење, не забрзано (А.С., 30 години, пациент, Ковид центар, Инфективна клиника, Скопје, истражувача: Александра Ристовски, дипломиран етнолог и антрополог, ИЕА, УКИМ, Скопје).

Како Covid-19 ја пре/создаде дефиницијата за болничката соба?

Како и авторката Ивета Т. Пригова, и други антрополози, зборуваат за тоа дека, кога ќе се појави новата вирусна болест, луѓето се потпираат на постоечки и конкурентни културни објаснувања на заразните болести од претходните периоди. Оттука, антрополозите веќе долго време се интересираат за идентификување на културните толкувања на непознатите болести за време на епидемиите. Марк Нихтер (1987) документирал како ваквите толкувања го воделе руралните селани од Јужна Индија во нивниот ангажман со вирусната епидемија. Тој забележал дека културните толкувања се водат според општествените и политичките аспекти на „болеста во развој“, каде несразмерно се погодени сиромашните, за разлика од тамошните власти кои сметале дека „станува збор за болест што вклучува вируси и клици“(419). И во случајот со корона вирусот и болеста Covid-19, резултатите од овој вид истражување, ја покажало вредноста на локалното знаење што може да се искористи за да се добие увид во новата болест. Во случајот со Македонија, во добивањето увид во новата болест, се уште е само од аспект на здравствен проблем, не и како културен, па мислењето на етнологите и антрополозите е ставено на страна.

По најавите за зголемениот број заболени од новата болест, на 20 јануари 2020 година, Светската здравствена организација (СЗО) ја прогласи Covid-19 за „јавна здравствена состојба од меѓународен интерес“. На 11 март 2020 година, проценката на СЗО беше променета и беше прогласена пандемија на Covid-19, и од тоа време, вирусот се прошири во 184 земји и надмина 1,2 милиони потврдени случаи на глобално ниво (Ennis-McMillan, Hedges 2020). Ваквата рапидна промена во ширењето на вирусот и болеста придонесе за зголемување на колективната анксиозност во борбата против „невидливиот непријател“. Оттука произлегоа и здравствените мерки и протоколи, од кои се сметаше дека најголем ефект може да има мерката за ограничување на движењето, позната како „карантин“. „Во месец март (заб.И.Ц.Р., 2020 година) почна вонредната состојба, нормалниот живот стана поинаков, па новото нормално подразбираше неизлегување од дома од 19, подоцна 16 часот до 5 часот наутро. За тие кои имаат куќа со двор работите и не се променија нешто, но за оние во стан домот им се претвори во каџез, кој е извор на депресија“ (студентка, III година, ИЕА, УКИМ, Скопје).

Во Македонија до месец септември 2021 година, корона пандемијата е присутна со четири брана зголемување на заразените од вирусот на Covid-19: првиот „обичен“, „класичен сој“, со најголем број заразени беше вториот и третиот со т.н. „британски сој“, доживеан во месец март 2021 година. Четвртиот бран заболени се со „делта сојот“ што се карактеризира со поголема преносливост и потешка клиничка слика. Според статистиката од 22.09.2021 година вкупно заболени се 188.113 од кои излекувани 169.116 пациенти, а починати се 6.511 лица. Активни случаи има 12.486 (страница на Ми-

нистерство за здравство во согласност со податоците од Институт за јавно здравје). Зголемениот број заразени во вториот/есенски бран и третиот/пролетен бран во 2021 година, здравствените власти ги натера на зголемување на болничките легла со пренамена на клиниките и одделенијата на болничките во Ковид центри, градење на модуларни болници во кугот на градските болници во градовите низ Македонија и Скопје. Тоа придонесе да се ре/дефинира болничката соба. Стравот од преголем број заразени, беше причина заразените „позитивни“ и со лесна клиничка слика да бидат лечени од матичните лекари во домашни услови, со што се ре/дефинираа домашните простори во парамедицински простории каде заразените се лечеа и го поминуваа периодот на изолација во Македонија: 14 дена за тие без симптоми и 21 ден за тие со симптоми. Како во случајот со моето семејство, на кои им беше потребна нега и помош, а беа изолирани на горниот спрат од семејната куќа. Јас, на долниот спрат, ги извршував сите домашни обврски поврзани со подготвување храна и пијалоци неопходни за да се надмине оваа ситуација во времетраење од 21 дена, односно додека се негативизираат заразените од вирусот по 10 дена од појавата на симптомите. Во двата примера што следат тоа изгледа вака:

„Беше можеби еден час разлика или два кога се дозна дека има некој позитивен кај неа, мислам дека и мене ми беше јасно дека тоа е тоа, дека после година и пол и јас ќе имам зараза. Јас потоа автоматски заминав во изолација, значи од работа нормално веднаш, а дома, само што дојдов дома, иако и претходно носев маски, се изолирав во мојата соба, без контакт никаков. Моите кога доаѓаа во близина на мојата соба мораа да носат маска, ми оставаа храна пред врата, кога излегував дезинфи-

цирав со алкохол, користевме посебни тоалети, кога го користев, го прскав, го закључував за никој да не влезе внатре. Дури и закључував и ставав дополнителни препреки пред мојата врата за нема толку близок контакт, ако дојде мојата внука или нормално ради кучето што го имам дома. Биквално и со кучето немав никаков контакт. Сам бев во четири сида, па дури десетина дена“ (А.С. 30 години, истражувала Александра Ристовски, дипломиран етнолог и антрополог, ИЕА, Скопје).

„Кога стигнав дома одма се ставив во изолација во една соба да не ги префати и моето семејство. Веднаш измерив температура и имав 37,2*Ц и имав потешкотии со дишењето, дишев како на шкрги, само преку уста. Ме болеа синусите, а носот ми беше затнат. Веднаш ја обавестив матичната моја за симптомите и ѝ реков дека сум позитивен. Тоа беше сабота 7 ноември, и од тогаш отвори боловање дека сум во изолација. Ми беше кажано да седам дома и да не излегувам никаде. И дека не можела да ми напише рецепти, не можела тоада го прави за време на викенд, рецептите не биле важечки. ми изнакажа кои лекарства треба да ги пијам, да се снајдам ако можам за викендов, да одам во понеделник да ми напише рецепти. Отидов во аптека и иако не смееја да ми ги дадат лековите, ми ги дадоа на мое познанство. А јас од матичната лекарка во понеделникот не видов никакви рецепти. Тоа беа моите први 20-ет денови поминати затворен како во кафез, во изолација, да не излезеш никаде. Да ти оставаат јадење до врата, за да можеш само да опстанеш во живот. Трауми“ (студент, III година, ИЕА, УКИМ, Скопје).

Психосоматски параметри на здравото наспроти болното тело

Параметрите според кои може да се разликува здравото од болното тело може да бидат видливи и невидливи, а може да почнеме од највидливата, а тоа е позицијата во која се наоѓа телото во поголем дел од времето. Се согласуваме со размислувањето на авторката Пиргова дека здравото тело е поставено вертикално со оглед дека поголемиот дел од времето се движи, наспроти болното кое го среќаваме во хоризонтална позиција бидејќи болниот најчесто лежи. Но, параметрите според кои можеме да го разликуваме болното од здравото тело, можеме да го видиме сппоред знаците. За нив пишува и авторката Илина Јакимовска, а се однесува токму на оваа дистинкција на здраво и болно тело во народната култура, а се однесува на тоа „кои знаци ќе бидат протолкувани како знаци на одредено заболување и каков ќе биде социјалниот третман на заболениот, зависи од критериумите на одредена култура за тоа како треба да изгледа и да функционира „здравото“ тело, односно што се подразбира „здрав“ човек“ (Јакимовска 2007: 223). Така, во случајот со Covid-19, како симптоми се препознаваат повишената температура, кашлањето, отежнато и тешко дишење, малаксаност на телото, високиот крвен притисок, повишените димери во крвта, забрзано срцебиење и тахикардија, болка во коските, грбот и потколениците, силна главоболка (поизразена кај младите лица), стегане во градите (поизразена кај младите лица). Како компликации од болеста може да се сретнат најразлични состојби но, како најчести ги среќаваме: пневмонија на едното или двете белодробни крила, создавање на тромб во крвта, акутни состојби со срцето, бубрезите. Со појавата на кој било од

овие симптоми здравото тело влегува во состојба на болест, односно станува болно тело што влегува во процес на боледување. и лечење.

Освен параметрите поврзани со телесното, во состојбата на болеста Covid-19 присутни се и психичките параметри што се смета дека се индикација за болеста, а тоа се вознемиреноста (анксиозноста), срцебиење, вртоглавица, стравот и континуираниот стрес од неизвесниот исход од боледувањето, стравот не се пренесе на семејството, пријателите и колегите, стресот во болничката соба од постојаното соочување со смртта. Во еден пример на еден соговорник тоа изгледа вака:

„Психички се поддржував сè додека не дојде позитивниот тест. Значи, јас, можеби случајно го добив позитивниот тест, бидејќи го знаев контактот, 10 дена дома немав симптоми, десеттиот ден јас го направив тестот зада се вратам на работа, на работада почнам да одам. Не знам како ама 10-тиот ден почнаа тешки симптоми. Ја и со психолози зборев, некако, вика, организмот ти се опушта, претходно се бори, под адреналин си, ќе биде, немада биде, има симптом, нема да има симптом, вака више самиот се опушташ и десеттиот ден почнаа симптомите. И тоа буквално на крај, не знам. Првите ден два имав лесни симптоми, 37 температура, можеби мала болка во рамо,.. а потоа постепено почна да се покачува температурата... А.Р.: Во периодот на изолација, додека беше сеуште здрав, какви беа седумте дена кога беше дома, а клиничката слика не беше добра и полека одеше надолу? Како тогаш се чувствувавше? А.С.: не знам, филмови во глава, сега што ќе се случи, како ќе оди на-

пред, сега па не можам да станам и тука, значи, тоа е најлошото, пошто на телевизија, на телефон целовреме гледаш, слушаш колку заразени, колку починати. Тоа веќе некако ми делуваше лошо и ги фрлив на страна, да гледам нешто, National geographic или нешо, другото тргнав на страна“ (А.С. 30 години, пациент, Ковид центар, Инфективна клиника, Скопје, истражувала Александра Ристовски, дипломиран етнолог и антрополог, ИЕА, УКИМ, Скопје).

Како што видовме од претходните примери, во фазата на боледување како еден многу важен момент што го издвојуваат е ставањето под контрола на болеста, но и стравот од болеста. Тие сметаат дека психолошката победа на пациентот врз болеста е клучна во процесот на лечење на болниот.

„Сега ми стигна ПЦР тестот и после 20 дена битка, јас војникот Маја Михајловска :) лице во лице со Covid19, многууу опасен и непредвидлив непријател...Прогласувам Победа! (тестот е негативен). А дали знаете како го победив? Не му давав храна (паника, страв, стрес) од самиот старт му ја одзедов силата, кога пак ќе нападнеше, јас возвраќав со музика и тоа на најјакото ечеше... и тука го одбутнав од себе, секој пат ама буквално секој пат пронаоѓав начин да не паднам јас, туку тој...“(М.М., фб профил „Covid-19 Искуства и совети“).

Така, и според авторката Ивета Тодорова-Пиргова, „конкретните дејства за обновување на нарушената рамнотежа се условени од конкретните толкувања и сликовитото претставување на болеста, на боледувањето и на лекувањето“ , па „болниот човек се поврзува не само со физичкото и психичкото страдање на телото, ами тоа се осмислува и како

сложено взаемно дејство помеѓу таквата состојба и нејзиниот причинител, како и адекватниот процес на лекување (најчесто ритуализиран), што треба да се преземе (Тодорова-Пиргова 2007: 154). Тенденцијата да се ритуализира процесот на лечењето може да се забележи и во случајот со болеста Covid-19. Сите постапки што ни ги предочуваат соговорниците се во насока на објаснувањето на Тодорова-Пиргова, на што може да се додаде и забелешката дека во процесот на лекување постои и тенденција за ритуализирање на процесот, а тоа може да се види во постапувањата според утврдениот протокол за лечење, но и во одлуките на матичните лекари за скоро ритуализирана употреба на одредени антибиотици во лечењето на вирусната инфекција. Дека ваквата ритуализирана тенденција постои во процесот на лечење од Covid-19 од матичните лекари во Македонија, е реакцијата од специјалистите инфектолози на социјалните мрежи и телевизиските канали, кои советуваат во текот на пандемијата да не се употребуваат антибиотици без потреба, со оправување дека тие го рушат имуниот одговор на болниот човек, со што во голема мерка придонесува за мутација и повторно прилагодување на корона вирусот во средината каде е широко распространета прекумерната употреба на антибиотици на кои со време вирусот станува отпорен.

Вакцинација (имунизација)

Да се помине пандемијата постојат два начина, човекот да ја преболи болеста и човекот да прими вакцина, и да се имунизира за одреден временски период. Искуството со пронаоѓањето вакцина и вакцинирањето во светот е искуство од година и половина, затоа со сигурност не може да се зборува

за периодизација на имунизација со вакцината против овој вирус. Во Македонија овој процес на имунизација започнува од 17.02.2021 година, со вакцинација на медицинските лица во Ковид центрите. Првата донација од 4.680 Фајзер/Бионтек вакцини, Македонија ја добива од Република Србија. Краткиот период по пронаоѓањето и првото аплицирање на вакцините, но и краткиот период за развивање и испитување на вакцините, беше причина паралелно со предвидениот протокол за имунизирање, да бидат создадени голем број дезинформации во медиумите во врска со квалитетот, ефектот на вакцините, како и девалвирање на дел од вакцините како помалку ефективни, па дури и штетни по здравјето на луѓето. Ваквите дезинформации во врска со вакцините, придонесоа процесот на имунизација на населението, особено во Македонија и Балканот да се одвива релативно бавно и со недоверба.

Заклучок

За истражувањето поврзано со пандемијата видена од пациенти што биле дел од болничката соба може да се заокружат неколку важни аспекти што се насочени кон градењето на претставата за вирусот, болеста, болните и пандемијата, што се темели врз „вистинските“ и „лажните“ информации присутни во јавниот дискурс, што придонесува за градење на чувство на недоверба и несигурност кон медицинскиот систем поврзан со борбата против пандемијата во која се наоѓаме се уште. Во односот кон болеста и болните, мора се има предвид културното толкување на болеста, боледувањето, но и процесот на лечењето и заштитата, почнувајќи од моментот на прогласување на пандемијата, која за едни беше

и се уште е една голема лага, а за други е една голема здравствена, економска, културна закана. Ситуацијата со четирите пандемиски бранови во текот на 2020 и 2021 година, изразена со голем број заразени и умрени пациенти од Covid-19 во Македонија, медицинските власти ги поттикна на пренаменување на болничките соби на одделенијата и клиниките, а подоцна и градење на модуларни центри со нови сместувачки капацитети специјализирани за Covid-19. Од самиот почеток на пандемијата, за болните со лесна клиничка слика, се ре/дефинира просторот за живеење во простор каде се надминува периодот на изолација и лечење на болеста. Освен соматските параметри за утврдување на болното тело, од особено значење се и психичките параметри, со чија контрола полесно се надминуваат телесните потешкотии при лечењето. Како интересен аспект во толкувањето на болеста и болниот, има културното толкување на процесот на имунизација и идејата да се заштити населението со вакцини со цел да се постигне колективен имунитет на населението. Овој процес на имунизација во Македонија е пропратен со голем број потешкотии поради искажаниот отпор на дел од населението, кое е убедено во информациите за неефикасноста, па дури и штетното влијание на вакцините врз здравјето на луѓето. Резултат на тоа се големиот број заболени во Македонија и од нив големиот процент умрени од Covid-19.

Литература:

Тодорова – Пиргова, Ивета. 2007. Болното тело: стари и нови претстави“. - Во: Другоста во етнологијата, Теории на другоста, Љупчо С. Ристески и Илина Јакимовска (прир.), 145-165. Скопје: Евро Балкан Пресс и Менора.

Јакимовска, Илина. 2009. Телото, етнолошко-антрополошка студија, Скопје: Слово.

Извори:

Есеи на студенти по предметот Социокултурна антропологија со работен наслов: Лични доживувања за време корона пандемијата.

Соговорник А.С. 30 години, пациент, Ковид центар, Инфективна клиника во Скопје, истражувала Александра Ристовски, дипломиран етнолог и антрополог, ИЕА, УКИМ, Скопје. Интернет източници:

Фејсбук профил „Ковид 19 искуства и совети“, администратори: Антони Пешев и Анета Пешева.

Фејсбук страница на Министерството за здравство, во согласност со податоците од Институт за јавно здравје на РСМ. Милошески, Зоран, „Приказна од болничката соба“, портал Публикум, 06.03.2021 година.

Ennis-McMillan, Michael, Kristin Hedges. 2020. „Pandemic Perspectives: Responding to COVID19“, Open Anthropology 8(1), достапно на <https://www.americananthro.org/StayInformed/OAArticleDetail.aspx?ItemNumber=25631>

Д-р Инес Црвенковска Ристеска

Доцент

Институт за етнологија и антропологија

Природно-математички факултет на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“

Скопие, 1000

ул. “Архимедова” 3

inesc.r.2000@gmail.com

Всекидневие в COVID-19 отделението: гледната точка на двама медици

Петя В. Димитрова

Everyday Life in the COVID-19 Hospital Ward: the First-Person Perspective of Two Medics

Petya V. Dimitrova

Abstract: *Due to the coronavirus pandemic, significant changes occurred in the professional life of two young doctors who decided to start working in the COVID-19 ward in one of the well-known hospitals in Sofia, Bulgaria. What does it mean to be available for patients almost 24 hours per day every day and to cope with organizing principles which lack effectivity and relevance? The paper presents stories from a workplace where the emergency is constant, a brief analysis on the key problems related to curing coronavirus patients and some propositions on how to solve some of these problems.*

Key words: *COVID-19, ward, organization, problems, misinfodemic, narrative of the hero.*

УВОД

Биологичните вреди, които коронавируса нанася на човешкото тяло, не бива да се разглеждат като независими от социалния контекст, в който тези тела се намират (Fuentes 2020: 26). От тази гледна точка антропологията и етнологията могат и следва да допринесат за изучаването на някои ас-

пекти от COVID-19 пандемията. А. Ападурай подчертава, че държавните органи и институции не биха могли да се изправят срещу кризата без помощта на обществото, изразяваща се в действия като самоизолация, самонаблюдение, взаимна грижа и съобщаване за собствените проблеми (Appadurai 2020: 222). А един от факторите, за да се формира адекватна обществена (както и личностна) реакция спрямо пандемията, е обществото да е наясно с трудностите, пред които здравните работници са изправени във връзка с нея (Cox 2020: 512).

В светлината на това настоящият доклад представя професионалните проблеми и ежедневието на двама млади български лекари, избрали да се посветят на лечението на тежкоболни от коронавирус пациенти от началото на пандемията в България (март 2020 г.) до пролетта на 2021 г., както и по-нататък. С тях проведех обширно етноложко интервю, подплатено и от множество неформални разговори преди и след него. Централен е изследователският въпрос: как протича един ден в COVID-19 отделението от гледна точка на лекарите и как те се справят с организация на работния процес, в която липсват достатъчна ефективност и уместност. Целта на статията е да очертае проблемите, пред които са изправени медиците при борбата си с вируса, и мнението и опита им в справянето с тези проблеми.

ДАНИИ ЗА ТЕРЕНА

Д-р Д. А. е жена на 27 години, специализант в отделение „Вътрешни болести“ в една от най-големите софийски болници. През март 2020 г. започва да дава интензивни дежурства в новосъздаденото COVID-19 отделение. Решава

да го направи, понеже: „Имах възможност да говоря с колегите ми горе. (...) Като някой ти крещи по телефона, после реве и после пак крещи и после пак реве, установяваш, че трябва по няк'ъв начин да се включиш, 'щото очевидно не се справят. Значи, това 45 човека, двама лекари се грижат за тях 24/7 14 дни. Беше малко невъзможно“. В един от пиковите на пандемията д-р Д. А. се съгласява да работи едновременно и в още едно COVID-19 отделение – този път в частна болница в по-малък областен град на 2 часа шофиране от София (т.е. налага се често да пътува между двете места).

По нейни изчисления през софийското ѝ COVID-19 отделение са преминали 3500 – 4000 пациенти от началото на пандемията до май 2021 г. В кризисните моменти в тази болница има 14 етажа с болни от COVID-19, като през октомври – ноември 2020 г. се стига дотам, че на всяка медицинска сестра се падат по 80 болни. Тогава в отделението на д-р Д. А. работят петима лекари, като по-нататък броят се удвоява. Тя коментира: „Ядрото са служители от вътрешно отделение, другото – хора, дошли по някакви причини, имахме и наказателно командирован, взе, че му хареса. Патоложки минават да помагат – да мерят сатурации, да визитират – кога тя, работейки като патолог, си е мислела, че ще ходи на живи болни да мери на пръста пулса, да го пише на листче и да го дава на хирурга, който гледа белодробно болни“.

Един такъв хирург е 38-годишният д-р М. Н., който от ноември 2020 г. дава дежурства както в своето хирургично отделение, така и в COVID-19 отделението, заедно с д-р Д. А.

И за двамата лекари е трудно да опишат в стегната последователност всичко, което се случва през един техен работен ден. Изброените от тях процеси не се случват в строг ред, а в

смесица; много от тях протичат едновременно, като повечето – при истинска и често константна спешност.

ЕЖЕДНЕВИЕ В COVID-19 ОТДЕЛЕНИЕТО

Сутрешна визитация

Докладва се как е минала нощта поотделно за всеки болен. Лекарите са нащрек за фактори, които предвещават влошаване или могат да доведат до „изненади“. При 80 болни сутрешната визитация отнема около час и 15 минути. Не всички са толкова тежко състояние, че да изискват дълго обсъждане. Д-р М. Н. споделя наблюдението си, че: „Ако 10 са много тежки и 20 са потенциално много тежки, те тези 30 ти отнемат около час от тези час и 15 минути“.

Изписване на болните

На пръв поглед би трябвало това да е позитивен и достатъчно бърз процес, но в действителност не е така. Д-р Д. А. го определя като „най-противното нещо от деня“, тъй като я отклонява от спешните задачи и я въвлича в бюрокрация и бумашина. Ключови довършителни дейности, като изписването на рецепта и обсъждането на препоръки какво да се прави в домашна среда, се съпътстват от: „взимане на лична карта, даване на няк'ви листчета, на които да пише данни за болничен и име на фирма“ и други административни работи, за които в отделението не са подсигурени административни помощници. Д-р М. Н. красноречиво обобщава ситуацията: „Едните не могат да дишат, другите си търсят личната карта“.

Сред пациентите има и такива, които, веднъж излекувани, не искат да си тръгват, понеже се чувстват добре, когато са обгрижени в болницата. Д-р М. Н. си обяснява това с по-изразеното его на тези пациенти, за които собственото оцеля-

ване се е превърнало в приоритет и замъглява преценката, че болничното им легло е жизненоважно за нови болни: „Хора, които лежат по 1 месец, по 6 седмици, по 2 месеца, те свикват, че са напълно зависими“.

Разглеждане на документация и описване на решения

След сутрешната визитация лекарите описват наблюденията си за болните и разглеждат изследванията на всеки болен – разчитат резултати от скенери и PCR тестове. Двамата ми респонденти са единодушни, че резултатът от PCR теста не е толкова ключов, колкото се смята в обществеността, и поясняват, че има два вида имунитет – както хуморален, така и клетъчен. Случва се да лекуват и болни с отрицателен PCR тест, по повод на което д-р Д. А. обяснява: „Нашият шеф казва от доста дълго: „Вие лекувате двустранни пневмонии, не PCR тестове“.

Изпълняване на терапията

Обсъдените на визитацията и след това решения за лекуване следва да бъдат изпълнени. Лекарите ги „пускат на компютъра“, след което възлагат на медицинските сестри да се заемат с изпълнението. Терапията е 90% венозна. Необходимо са средно 15 минути, за да изпълни една сестра манипулациите на един болен – да зареди всичките медикаменти в банки и да отиде да ги включи на болните. Д-р Д. А. отново подчертава, че става дума за 80 пациенти в отделението и следователно не може да се гарантира дали не стават грешки.

Приемане на нови болни

На д-р М. Н. се е случвало да присъства на триажирание – т.е. извършване на преценка дали болният да бъде приет. Оп-

исва тримата решаващи по следния начин: „двама лекари без никакъв опит и един старши, който е ограничен от административни, чисто обемни пречки – няма легла“.

Той признава, че „на два-три пъти съм ставал свидетел и съучастник в абсолютно случайно приемане на някъви хора – едни хора казват: „Лелче, няма място тука в момента, ела утре“. Обаче друг човек поглежда скенера и казва: „Е, хора, вижте тука, това е много брутално. Я да видим, на един етаж тука знам, че може да има едно място, почина един“ – хоп! и лелчето се приема и оживява после. Много различни нива късмет – дали наистина има едно легло, или стол в коридора. Наистина се приемат и чакат някой да почине или да бъде изписан, по-често първото“.

Той отбелязва обаче, че наличието на новодошли тежки случаи не означава, че вече приетите в отделението само се подобряват. „Тези, с които се занимаваме, обикновено се влошават, те не лежат стационарно. Влошавайки се, те искат още от вниманието ти. Те всички искат от вниманието ти, но не може да дадеш на всички, ‘щото както казахме, сте... двама вече, през ноември, на 70. Ти даваш вниманието на тези, които наистина медицински се нуждаят от него“.

Д-р Д. А. посочва, че по нейна лична статистика 10% от приетите в COVID-19 отделението умират, а само 5% от закараните в реанимация интубирани пациенти оцеляват. За сравнение, в същата болница обикновено има около 1% починали. Извънредно по-високата смъртност налага трупове да се извозват експедитивно. Д-р М. Н. обяснява: „Те са в затворен чувал, защото според някакви хора починалите заразяват с коронавирус живите. Не се сещам медицински механизъм, по който това да се случва“. По сведения на д-р Д.А.

средният процент починали от коронавирус за ЕС е между 10 и 16%.

Пристигане на новите изследвания

По обед пристигат назначените по-рано изследвания и на тяхна база се преценява дали да се „прави по болните“ това, което е запланувано на сутрешната визитация. И в този аспект нещата са особено динамични – биха били динамични при 5 души, а какво остава за 70 – 80.

Прегледи и следене на болните

Освен сутрешната визитация, по план има още две, но „Ако си достатъчно тежко болен, при теб ще има 40 визитации, ако си достатъчно леко болен – не бих повече от веднъж“ (цитат от д-р М. Н.).

Взаимодействие с други звена

Служителите в COVID-19 отделението си колаборират с множество други звена в болницата, тъй като лежащите в това отделение често не страдат само от вируса. Д-р М. Н. описва ситуацията така: „Едни хора правят инфаркти; други развиват хирургични усложнения – кървят, не ходят по нужда, повръщат; трети им се запушва носът или кървят оттам заради високите дози кислород, съответно трябва УНГ специалист да ги види; четвърти се влошават, трябва да бъдат интубирани“. Списъкът със специалисти включва не само лекари от различни отделения, а също рентгенови лаборанти и клинични психолози. Според двамата ми респонденти клиничните психолози са най-важните действащи лица след лекарите, борещи се с коронавируса. Тези психолози се отзо-

вават при повикване от дежурните лекари, а понякога и без (проследяват болни, с които вече са започнали работа). Не става дума за разговори с цел преодоляване на шока от страна на болни, които вече са добре. Психолозите помагат на пациент в критичен момент, в който той/тя се отказва да диша и се нуждае от нечия подкрепа и от обяснение какво се случва.

ПРОБЛЕМИ С ОРГАНИЗАЦИЯТА

В своя статия за специализираната подкрепа към медици, работещи с болни от коронавирус, Грийнберг и колектив изброяват проблемите, пред които медиците са постоянно изправени. „COVID-19 пандемията поставя здравните работници по цял свят в безпрецедентна ситуация. Те трябва да вземат невъзможни решения и да работят под екстремно високо напрежение. Решенията може да включват: разпределяне на недостатъчни ресурси сред еднакво нуждаещи се пациенти; балансиране между собствените физически и умствени нужди и тези на пациентите; подреждане на отговорностите към пациентите спрямо отговорностите към семейството и приятелите; грижа за изключително влошени болни с ограничени или неадекватни ресурси“ (Greenberg et al. 2020: 368). Със същите проблеми се сблъскват и служителите на COVID-19 отделението, което разглеждам в статията си.

Невъзможност на личните лекари да реагират адекватно

Д-р Д. А. смята, че звеното, което се е провалило най-много по време на епидемията, са личните лекари, и нарича реакцията им „неадекватна“, визирайки това, че са „преглеждали“ по телефона (и то невинаги по собствено желание, а

защото така им е било наредено). Концептуалният проблем на личните лекари в случая е, че практиките им понякога се състоят от около 2000 болни, съществена част от които се разболяват от коронавирус. Разболелите се не бива да бъдат прегледани в едни и същи кабинети с други от хилядите пациенти – каквито са например възрастни с хронични заболявания, родилки, малки деца. Същевременно личният лекар не бива да посещава болни от вируса в домовете им, защото така рискува да зарази другите си пациенти.

Д-р М. Н. подчертава, че звеното, което се е провалило най-много по време на епидемията, не са личните лекари, а Министерство на здравеопазването, тъй като то не дава на личните лекари подробни обяснения как да процедурат и ги „прескача“ в организацията. Според него решението е да се обособят специални кабинети, към които личните лекари да пращат пациентите, за които има съмнения, че са заразени.

Недостатъчно командирован персонал

Д-р Д. А., която работи в COVID-19 отделението от самото му откриване, си спомня, че поради липса на хора в екипа ѝ, в продължение на 15 или 16 дни е била всеки ден на работа уж по 12, а всъщност по 15 часа. Тогава броят на болните нараствал с такава скорост, че нямало достатъчно легла, и започнало отваряне на нови структури и командироване на „колеги, които минаваха през същото, през което и ние. Колежката ми, с която трябваше да бъдем двете на график, беше при тях и организираше превеждането на болни, които са много зле, към моето отделение. И си представи – оставаш сам на три етажа отделение с болни, които са много тежки, възможно най-тежките в цялата болница идват при тебе“.

Предвидено е и командироване на нейни колеги от други отделения, но то закъснява организационно въпросните 15 дена. Стига се дотам, че пациентите стават 20 пъти повече, отколкото две седмици по-рано. „Дори да искаш да приемеш и да обслужиш всички – невъзможно е от един човек“ – заключава д-р Д. А.

Същевременно няма достатъчно лекари, които желаят да се включат в тази „много стресираща психически работа“, както я определя д-р Д. А. И тя, и д-р М. Н. потвърждават преценката на Джонсън и Бъчър (2020: 13). Ако сравним специалист по инфекциозни болести с офталмолог, можем да твърдим, че първият ще върши работата си по-добре както заради повечето си опит с такива болни, така и заради избора си на специалност. Изборът сочи, че инфекционистът е съгласен да се изправя пред високо ниво на риск (особено на смъртност), каквото не се случва в професионалното ежедневие на офталмолога. Т.е. за специалист, който е избрал по-спокоен клон на медицината (дерматолог, офталмолог, травматолог и др.) работата с тежкоболни от коронавирус би могла да е не толкова понятна, а също и демотивираща и дори нежелателна.

Колкото повече лекари се въздържат от работа в COVID-19 отделенията обаче, толкова повече тежест пада върху действащите там колеги. Според Джонсън и Бъчър (2020: 13) много често става дума за млади хора без деца и без много лекарски опит – отново факт, който д-р М. Н. и д-р Д. А. потвърждават както за себе си, така и за колегите си.

Взимане на решения за живота на пациентите в обстановка на краен недостиг на апаратура и места

Д-р М. Н. разказва, че му се е налагало в 2 през нощта да вдига болен от леглото. Д-р Д. А. пък си припомня свое

дежурство, когато ѝ докарват човек с тежка дихателна недостатъчност. Слага го с количката в средата на стаята да диша кислород с помощта на машина. Връща се след 10 минути и го намира на земята, но все така свързан с машината – и доволен, защото диша.

Съществуват два типа апарати, които вкарват по-високи дози кислород в дробовите на болния, без да трябва той да е в безсъзнание, както при интубирането. На д-р М. Н. неведнъж се е случвало да разполага с един свободен апарат и двама крайно нуждаещи се пациенти: „И трябваше да решим – на един човек на 25 – 26 години ли, или на 41 – 42. Тоест ти решаващ – този ще живее, този най-вероятно няма да живее. И този, дето не му дадохме апарат, почина 2 дни по-късно. Другият – още 2 – 3 дни по-късно. Много е нетипично, това не е медицината, която аз за 11 години съм виждал, нито пък нещо, на което те учат – че ти ще трябва да решиш кой да живее“.

В началото на пандемията огромен брой пациенти са се нуждаели от такива апарати, защото рядко са били приемани без дихателна недостатъчност и необходимост от подаване на кислород. Няма ло места и в реанимациите, където най-пострадалите пациенти се интубират.

Противоречиви методически указания на водещите институции относно лечението

През пролетта на 2021 г. – повече от година след избухването на пандемията, д-р М.Н. смята, че „целият свят няма все още унифицирани препоръки за каквото и да било. В Германия хората се вкарват в болница на един етап при едни условия по един начин, тука – по съвсем друго време, съответно те няма как и няма нужда да бъдат лекувани по същия начин – това е абсолютно неизпълнимо и не работи“. Той казва, че

всяка държава следва да наложи план за действие и че у нас „въпросният щаб не даде абсолютно никакви адекватни препоръки за лечение“.

Д-р Д. А. се връща към началото на пандемията, когато както препоръките към обществеността за защита от вируса, така и препоръките към лекарите за лечението му са били неефективни и неясни. „На тебе ти съобщават, че ти трябва известен брой време да лекуваш известен брой хора, затворен в една сграда, без абсолютно никаква външна намеса на хора, които разбират повече от тебе. Аз, като влязох, бях с година и половина стаж като лекар. (...) Изцяло ново заболяване – те гледат някакъв рентген, някакъв скенер, ама нямам никаква представа как се развива това заболяване при съответния пациент. СЗО, китайски гайдлайни, американски гайдлайни – това са препоръки на различни страни, които решават, че ще лекуват по някакъв протокол, и го споделят със света. Само че, тъй като е ново заболяване, няма достатъчно проучване върху по-голям процент от медикаментите дали наистина са ефективни. Октомври – ноември вече не беше съвсем така, но март – април беше абсолютно игра на риск“. С натрупването на опит и проверката какво действа и какво не, идва и увереността.

И двамата ми респонденти са единодушни, че най-лошото в работата им в COVID-19 отделението е била първоначалната липса на представа как да се лекуват пациентите; липсата на опит и увереност да лекуваш. Д-р Д. А. дава пример как СЗО обявява Хидроксихлороквин за лечение на болни от коронавирус, но само след два месеца отхвърля препарата.

Неяснота кое болнично звено при какви условия трябва да поеме лечението

Петнадесет месеца след началото на пандемията, в голямата софийска болница все още не може да се постигне консенсус как две различни звена да си взаимодействат при лечението на пациентите. Д-р М. Н. смята, че са нужни конкретни методически указания: „Окей, от тук до тук е едното звено, ако толкова зле станат нещата – ги поема другото звено“. Визира своето отделение – това, което „лекува пулмологично болни пациенти, и реанимационно отделение, което трябва да осигури отнемане на съзнанието, обдишване високоспециализирано с апарати – реанимация в истинския смисъл на думата“. Той подчертава, че отнемането на съзнанието е от изключителна важност, тъй като оставането в съзнание пречи на пациентите, които не могат да дишат – те се паникьосват и така хабят енергия. Споделя, че не е получил никаква помощ от министерство, кризисния щаб и директора на институцията – само от началника на отделението си: „Ти четеш сам – каквото ти дадат колегите ти, каквото си намериш сам...“.

ПРОБЛЕМИ С ДЕЗИНФОРМАЦИЯТА

Краусе и колектив (2020: 1055) обособяват термина „дезинфодемия“ (misinfodemic) – масовото споделяне на неточна информация във връзка с пандемията. Те предупреждават, че рискът от дезинформиране не бива да се подценява, защото буквално може да доведе до смърт.

Дезинформацията влияе и на нивото на обществената увереност, че борбата с пандемията протича по най-добрия възможен начин. Хендерсън и колектив (2020: 1) изказват тезата,

че за успешната борба с коронавируса допринасят обществената вяра в мерките, взимани от здравните власти, в съобщенията им и в науката, на която се основават тези мерки и съобщения.

Двамата ми респонденти подкрепят написаното дотук, но смятат, че в България медиите по-скоро всяват смут, отколкото да разгласяват адекватна информация. Д-р М. Н. окачествява посланията на телевизионните медии по темата като „адски вредни“. „По телевизията приказваха на всички хора, че ще умрат, през цялото време. Без никакви съвети какво да правят извън „Стой си вкъщи“. Нищо градивно, нищо позитивно. Нищо като съвет към лекарите, нищо като съвет към пациентите. „Недей излиза“ не е съвет, то е заплаха“. Той си спомня за една-единствена медия (извън регулираните от пиар екипа на голямата болница медии), която решава да заснеме случващото се в COVID-19 отделението. С възмущение разказва, че идват при завеждащия на отделението и искат разрешение „да снимат не в същия ден, а в същия час – да влязат и да снимат героизмите, и така нататък“. Одобрява решението на завеждащия да ги изгони и е твърд в оценката си, че медиите никога не са идвали да искат мнения и съвети, а само да снимат случващото се. Д-р Д. А., която неведнъж е говорила за коронавируса в различни медии и формати, обобщава: „Като всяка медия, се търсеше интересна история, тъжна история, пикантна история – нещо интересно, не нещо полезно“.

Проблемът с „дискурса за героизма“ вече привлича вниманието на социалните науки. Халберг и колектив (2021: 2429) го наричат „наратива за героя“ и го анализират в своя статия за медицински сестри, работещи в коронавирус отделение в университетска болница в Копенхаген. „Обявява-

нето [на лекари] за герои възпрепятства важни дискусии за права и граници. Наративът за героя отнема отговорността от политиците и я налага върху болниците и на конкретния героичен здравен работник.“

Като резултат от всяването напрежение по медиите и от не достатъчно адекватната информация, много хора се принуждават да търсят помощ от свои (макар и далечни) познати лекари – които в очите им са точно герои и спасители. Такъв е случаят и с двамата ми респонденти. Наблюдението на д-р Д. А. е, че близките ѝ я щадят в това отношение, за сметка на далечните познати, които я бомбардират с въпроси: „Предвестник е, че случаите почват да се увеличават, като почва да ми звъни телефонът непрекъснато. Говоря за хора, с които от 10 години не съм се чувала“. Невъзможно е да се осъществи доброто желание на лекаря да се отзове на всички обаждания и на купищата съобщения в чат приложения, като вайбър, които се получават денонощно: „15 дневни една след друга, имаш определени хора, за които отговаряш, през цялото време телефонът ти звъни с някакви въпроси, и когато се прибереш, той продължава да звъни с, да, за хората важни въпроси – „2 часа [през нощта], вдигнал съм 38 градуса“ (д-р Д. А.) След месеци, прекарани в режим на постоянна готовност, тя си открива служебен телефон. Определя това действие като „да съхраниш себе си“, но признава, че все още не може да прецени дали е добре, или зле, по отношение на каузата ѝ да лекува колкото може повече пациенти.

Д-р М. Н. не само се въздържа от откриването на служебен телефон, но и отговаря при първа възможност на множеството обаждания и чат съобщения от широкия му кръг познати, както и от познатите на техни познати. И той, и д-р Д.

А. са лекували родителите си и други близки роднини, които са прекарвали тежко болестта. Двата споделят също наблюдението си, че околните ги разпитват за това каква е реалността и дали медиите участват в манипулации по темата.

Претоварването в професионален план неизбежно се отразява и в личен. Тук обаче двамата респонденти споделят различни нагласи. Макар и двамата да казват, че работят „двойно“, д-р М. Н. смята, че „няма ежедневие извън болницата“, а д-р Д. А. споделя: „Много повече време намирам, поне аз, за важните хора, отколкото преди. Жертваш време за теб, твои лични занимания, но – далеч повече време за наистина важните хора“.

ИЗВОДИ

Легидо – Куигли и колектив (2020: 849) изброяват три урока от COVID-19 пандемията: (1) колаборацията на здравеопазването с други сектори подсилва възможността обществото да се адаптира към сътресения; (2) разгласяването на фалшиви новини е мащабен и неразрешен проблем; (3) вярата в правителствата от страна на пациенти, здравни работници и като цяло на обществото е от ключово значение за посрещането на здравна криза. От представените в тази статия наблюдения става ясно, че (1) и (3) са изключително слаби у нас, а (2) – изключително силно.

Разгледаното ежедневие в COVID-19 отделението очертава проблемите на работещите в него медицински служители. Недобрата организация на лечебния процес от страна на ръководещите болницата органи (Министерство на здравеопазването, Кризисния щаб за борба с коронавируса, мениджмънтът на болницата) е в основата на тези проблеми. Дълго

след началото на пандемията не са достатъчно командированите лекари и подпомагачи дейността административни служители – в най-тежките седмици нуждите на хората са много по-големи от това, което тази голяма софийска болница може да предложи; няма ясни методически указания кое болнично звено при какви условия трябва да поеме лечението на даден пациент, дори на ниво „личен лекар“ няма ясно как безопасно да се диагностицират и накъде ефективно да се насочват хората, за които се подозира, че са болни от вируса.

В съчетание с това дезинформацията, която медиите и градските легенди всяват относно COVID-19 и възможностите за лечението му, допринася за паниката и недоброто разбиране на кризисната ситуация. Това резултира в допълнително натоварване на лекарите, които се налага да отговарят на въпроси и притеснения относно вируса както на работа, така и извън нея. Те биват етикетирани като „герои“ и „борци“ и така фокусът на отговорността попада изцяло върху тях вместо върху здравните институции.

Дори липсата на организация, както и системното претоварване обаче не са това, което измъчва лекарите най-много. Изключително по-демотивиращо е усещането им за несигурност и дори безизходност. Както обобщава д-р М. Н.: „Ти не си просто с едни болни – ти си с едни болни, на които нямаш идея как да помогнеш и никой няма идея как да помогне. Правиш едни неща, но те са базирани само на опит, на твоето мислене и на извадки от нечий чужди мисления, но не на строга медицинска логика и доказани, утвърдили се във времето действия“.

Литература:

- Appadurai, A. 2020.** The COVID Exception. *Social Anthropology* <<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1469-8676.12898>>. (04. 10. 2021).
- Cox, C. 2020.** Healthcare Heroes’: Problems With Media Focus On Heroism From Healthcare Workers During The COVID-19 Pandemic. *Journal of Medical Ethics* <<https://jme.bmj.com/content/46/8/510.info>>. (04. 10. 2021).
- Fuentes, A. 2020.** A (Bio)anthropological View of the COVID-19 Era Midstream: Beyond the Infection. *Anthropology Now*, 12:1, 24-32. <<https://doi.org/10.1080/19428200.2020.1760635>>. (04. 10. 2021).
- Greenberg, N. and M. Docherty and S. Gnanapragasam and S. Wessely. 2020.** Managing Mental Health Challenges Faced By Healthcare Workers During Covid-19 Pandemic <<https://www.bmj.com/content/368/bmj.m1211>>. (04. 10. 2021).
- Halberg, N. and P. Jensen and T. Larsen. 2021.** We Are Not Heroes – The Flipside Of The Hero Narrative Amidst The COVID19-Pandemic: A Danish Hospital Ethnography. <<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/jan.14811>>. (04. 10. 2021).
- Henderson, J. and P. Ward. 2020.** Developing and Maintaining Public Trust During and Post-COVID-19: Can We Apply a Model Developed for Responding to Food Scares <https://www.researchgate.net/publication/342920533_Developing_and_Maintaining_Public_Trust_During_and_Post-COVID-19_Can_We_Apply_a_Model_Developed_for_Responding_to_Food_Scares>. (04. 10. 2021).
- Johnson, S. and Butcher F. 2021.** Doctors During The COVID-19 Pandemic: What Are Their Duties And What Is Owed To Them? <<https://jme.bmj.com/content/47/1/12>>. (04. 10. 2021)

Krause, N. and Freiling I. and Beets B. and Brossard D. 2020. Fact-Checking As Risk Communication: The Multi-Layered Risk Of Misinformation In Times Of COVID-19 < <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13669877.2020.1756385?needAccess=true>>. (04. 10. 2021).

Legido-Quigley, H. and Asgari, N. 2020. Are High-Performing Health Systems Resilient Against The COVID-19 Epidemic? < <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2820%2930551-1>>. (04. 10. 2021).

Петя В. Димитрова

Докторант

Исторически факултет към Софийски университет „Св.

Климент Охридски“

София, 1504

бул. „Цар Освободител“ 15

pvdimitrova@gmail.com

София – Скопие: всекидневие и празничност по време на пандемия

Първо издание

Съставители Стамен Кънев, Марина Яниславова

Редактор

Художествено оформление Виктория Видевска

Коректор Васил Койнарев

издателство

Издателство Ерове ЕООД

София, бул. Г.М. Димитров No 54, ет. 4

gsm: 0988 722 902

e-mail: publisher@erove.eu

www.erove.eu

www.facebook.com/erovepublishing

ISBN 978-619-7313-18-5